

ERKI KORP ANU LEPPIMAN TIIU MERES ANNI VAHER

LAPS

ELU, PROBLEEMID JA LAHENDUSED

Kaanel kasutatud Hans Leiti (8 a.) sõejoonistust "Lind".

© Erki Korp, Anu Leppiman, Tiiu Meres, Anni Vaher 2002

ISBN 9985-78-767-6

EESSÕNA

Iga algus on eriline, see võib olla omamoodi raske või ka kerge. See raamat on samuti eriline ning selle kujunemine selliseks, nagu ta hetkel ilmub, oli samuti alguses raske. Nüüd on ta valmis — ja võib öelda, et see ei olnudki nii raske — ning võib loota, et antud raamatust on abi inimestele, kes tegelevad erinevate lapsi puudutavate probleemide lahendamisega, ja see on rõõm.

Sama võib mõelda ka lapse elust — tema sünnist, kasvamisest ja arenemisest. Lapse sünd on rõõm, millele järgneb lapse kasvatamine ehk töö, mida tuleb võtta kohusetundega, ning lapse elu ja saavutused on vanematele tasuks nende pühendumise eest lapse kasvatamisele. Alati ei ole kõik nii lihtne või kerge, alati ei ole meil aega olla vanemateks, kes jagavad hellust oma lastele või mõistavad neid. Mõistmine on oskus.

Oluline on, et selliseid keskusi, nagu Tallinna Laste Tugikeskus ja Tallinna Laste Turvakeskus oleks rohkem ning lapsed, kellel on muresid, leiaksid oma muredele ka lahenduse. Kindlasti on tähtis kõigi spetsialistide pidev koolitamine ning koostöö, sest edukad saame olla vaid oskuslikult koos töötades.

Tahaksin tänada raamatu kaasautoreid Anu Leppimani, Tiiu Merest ning Anni Vaherit meeldiva ja sisuka koostöö eest antud raamatu kirjutamisel, ning teisi spetsialiste, kes andsid oma kommentaarid raamatu viimasele peatükile.

Suur tänu raamatu avaldamist toetanud Rootsi lastekaitseorganisatsioonile Rädda Barnen.

Samuti soovin, et sellest raamatust oleks teile abi teie töös ning tegemistes.

Erki Korp
Tallinnas
20. augustil 2002

SISUKORD

Eessõna	3
Sotsiaalse sugupoole kujunemisest <i>Anu Leppiman</i>	5
Võrgustikutöö võimalused lapse aitamisel <i>Erki Korp</i>	24
Interventsioonimeetodid nõustamises ehk mida psühholoog-nõustaja laste tugikeskuses teeb <i>Tiiu Meres</i>	32
Koolikiusamine. Laste käitumishäired <i>Anni Vaher</i>	42
Laste seksuaalse väärkohtlemise vältimine Eestis <i>Erki Korp</i>	54

SOTSIAALSE SUGUPOOLE KUJUNEMISEST

Anu Leppiman, MA; TPÜ doktorant

Sissejuhatus

Ühiskonnateadustes käsitletakse indiviidi vanust, sugu, temas toimuvaid arenguprotsesse ja suhteid ühiskonnaga lähtuvalt arengu demograafilistest aspektidest ja indiviidi psüühilistest ning füüsilistest omadustest. Tähtis on sealjuures ettekujutus ealis-soolistest stereotüüpidest, mis on omased mistahes põlvkonnale või kultuurile. Sugupool on üks neist omadustest, mille põhjal me automaatselt ja tundlikult kategoriseerime enda ja teiste käitumist. Sugupool toimib ootusi loovana. Ootame endalt ja teistelt sõltuvalt soost teatud käitumist. Laste arengus on oluline mõista tüdrukute ja poiste soorolli, sooidentsust ning soopüsivust, silmas pidades konkreetse rahvuse ja kultuuri traditsioone. Arengut mõjutavad ka indiviidi kaasasündinud omadused ning keskkonna komponendid. Eriti varases lapseas vajatakse kodu, täiskasvanute kõigekülgselt tähelepanu ja kindlapõhjalisi inimsuhteid, mis pakuvad lapsele — tüdrukule või poisile — tuge ebakindluse perioodil tekkivate probleemide lahendamisel. Sooidentiteedi kujunemist ajendas uurima huvi selle vastu, kuidas tänane kiiresti muutuv ja arenev tegelikkus peegeldub sooidentiteedi ja sotsiaalse sugupole kujunemises kahel lähedasel ja sealjuures siiski ajaloolises plaanis poolesajandilises isolatsioonis olnud maal — Eestis ja Soomes.

Uurimuse teoreetilise aluse moodustavad sugupole skeemi teooriad: sotsiaalse õppimise ja kognitiivse arengu teooria ning Bronfenbrenneri ökoloogiline sotsialiseerumisteooria, mis on tänapäeval oluliseks lähtekohaks sotsiaaltöös.

Töös on kasutatud järgmisi termineid:

sugupool — *gender*; viitab nais- või meessugupoolelise kuuluvuse sotsiomeetrilisele mõõtmele (dimensioonile); sooidentiteet — *gender identity*; iseenda tunnetamine soolisest aspektist lähtuvalt, osa enesekontseptsioonist, mis tekib lastel 2–3 eluaastal;

sooroll — *gender role*; ootuste süsteem, millest lähtuvalt naised ja mehed mõtleavad, toimivad, tunnetavad, tajuvad; identiteediteooria — *identification theory*; arvamus, et lapsel tekib seksuaalne sümpaatia oma vastassoost vanema vastu, seejärel 5–6 a. salgab ta selle sümpaatia maha ja võtab alateadlikult omaks samast soost vanema jooned (karakteristikud);

sotsiaalne õppimine — *social learning*; toonitab, et sootunnetus kujuneb soolist käitumist jälgides ja jäljendades; kognitiivse arengu teooria — *cognitive developmental theory*; lapsed liituvad soolise tüübiga pärast seda kui neil on kujunenud välja sookonstantsuse kontseptsioon;

sugupoleskeemi teooria — *gender schema theory*; indiviidi tähelepanu ja käitumist juhib sisemine motivatsioon, mis vastab sugupole põhjal kujunenud sotsiomeetrilistele standarditele ja stereotüüpidele (Santrock 1995:347).

Bronfenbrenner (1979, vt. ka Santrock 1995:50) on esitanud keskkonnale baseeruva vaatenurga, mis on üheks sotsiaaltöö baasteooriaks. Ökoloogiline sotsialiseerumisteooria väljendab Bronfenbrenneri vaatenurka arengule, mis koosneb viiest keskkonnasüsteemist: alates otseste suhete ja sotsiaalsete vahendajate mõjust ja lõpetades kultuuri väga ulatusliku mõjuga.

Käesoleva uurimuse autori vaateväljas on pikemat aega olnud lapse — tüdruku ja poisi — sotsiaalset kujunemist iseloomustavad asjaolud kaasaegses läänelikkus tüüpi eesti ja soome ühiskonnas. **Oletasime, et täiskasvanute** hoiakute, arusaamade ja suhtumise taga peituvad arusaamad sotsiaalsest sugupolest. Seega täiskasvanud mõjutavad tüdrukute ja poiste sooidentiteedi kujunemist läbi erineva suhtumise neisse.

Uurimuse põhieesmärgiks on eesti ja soome tüdrukute ning poiste sooidentiteedi ja sugupole kujunemise ning seda mõjutavate tegurite analüüsimine. Võrdlev uurimus, mis viidi läbi Eestis ja Soomes 1993–1996 koondab tähelepanu meie ja soomlaste üht tüüpi individualistliku kultuuri (Hofstede 1993) omavahelistele erinevustele, mis ilmselt suuresti tulenevad soome ühiskonna kiiremast arengust tolerantsuse suunas ja on tihedas seoses viimaseil aastakümneil Soomes levinud feministliku suunitlusega. Viimane asjaolu on tugevasti mõjutanud sotsiaalset mõtteviisi Soomes, kus tänaseks sarnaselt ülejäänud põhjamaadega leidub rohkesti naispoliitikuid ja -ministreid. Võrreldes Soomega oleme selleski osas põhjanaabritest oluliselt maha jäänud. Soovimata kaasa teha feministliku mõtteviisi äärmuslikke konsekvantse, tuleb siiski nentida feministliku suundumuse põhimõtteliselt positiivset toimet kaasaegse ühiskonnaelu demokratiseerimisel.

Teadupärast on naiste ja meeste sotsiaalne käitumine oluliselt seotud bioloogilise eripäraga. Naised on laste sünnitamise järel mõnda aega kodused, meeste hiivad aga on vastupidi koduvälised. Nõnda tohib feminiinsust siduda kodu ja lastega, maskuliinsust julguse ja võitluslikkuse kasvuga (Haataja 1992).

Feminiinsetes kultuurides (Hofstede 1996) domineerivad naiselikud väärtushinnangud; ka mehed huvituvad teistsugusest elukvaliteedist. Meie põhjanaabrid on märganud Eesti erinevust just nimelt maskuliinsuse-feminiinsuse tasapinnal.

On mõista antud, et Eestis puudub naiste ja meeste võrdsus ning et häirivalt mõjub naiste naiselikkus ja meeste melhikkus. Sellist vanaaegsust seostatakse sageli nõukogude aja järelmõjudega (Pajupuu 1996).

Eesti ja soome kasvatajatepoolsete hoiakute, täiskasvanute poolt teostatava mänguasjade valiku, samuti

lastepoolsete suhtumiste (mänguajade valiku katsed) taga peitub suuresti täiskasvanute maailma arusaam sotsiaalse sugupoole stereotüübist, millele lapsed on kerged alluma.

Eesti ja soome katseandmete võrdlemisel selgus, et lasteaiakasvatavate hinnangud olid rahvuse piires samasuunalised: soome kasvatavaid ning lapsi iseloomustas eesti kasvatavate ja lastega võrreldes madalam sotsiaalse sugupoole stereotüüpsus. Eesti kasvatavate ning laste vastused näitasid küllalt jäika suhtumist sotsiaalse sugupoole stereotüübi suhtes.

Käesoleva uurimuse tulemuste interpreteerimine ei tarvitse piirduda lasteaiakasvatavate koolituse ümberkorraldamise vajaduse nentimisega, neis tuleks näha vajadust laiemakski sekkumiseks sotsiaalse sugupoole suhtes hoiakute muutmiseks, seda eeskätt sotsiaaltöötajate ning lastekaitsenõunike, õpetajate ja lastevanemate puhul.

Mis puutub sotsiaalse sugupoole mõiste kujunemise etappidesse, siis antud uurimus kinnitab varasemaid seisukohti nimetatud mõiste kujunemise protsessi suhtes, kuid teeb olulise täienduse sotsiaalse sugupoole mõistmise kohta, arvesse võttes lapse vanust. Nimelt selgus uurimistulemustest, et arusaam sugupoole püsivusest pole 4,5 a. vanuses veel täielikult välja kujunenud (Keskinen, Leppiman 1995). Võimalik, et tegemist on põhjarahvastele iseloomuliku tendentsiga, võimalik on ka mingite muude asjaolude kombinatsioon. Seda peaksid selgitama edasised uuringud.

Uurimuse andmetele toetudes võib väita: meie laste ja lastevanematega tegutsevate elukutsete esindajatele (õpetajatele, kasvatavatele, sotsiaaltöötajatele jne) tuleb anda sotsiaalse sugupoole kujunemise problemaatika osas nii koolitust kui ka (eriti) täiendkoolitust arvestusega, et selle töö vilju saab maitsta alles uue sugupõlve pealekasvamisel.

1. Sotsiaalse sugupoole kujunemisest kultuuri kontekstis

Kultuur (lad. *culture* — viljelus, harimine) on see, millel on sotsiaalne tähendus, mis on konkreetsetes sootsiumis tunnustatud, hinnatud, üldiselt omaks võetud (ENE 5, 1990, 202). Nõnda saab kultuuri määratleda inimkonna, mingi rahva või rahvusrühma poolt aegade jooksul saavutatud materiaalse ja vaimse arengu olukorra või astmena koos kõigi selle nähtustega. Mõistagi ilmneb kultuur mitmel erineval moel, sealhulgas lastega ümberkäimises, kasvatuses ning täiskasvanute ja laste vastastikusel mõjutuses.

Kultuuri võib määratleda ka inimese poolt loodud osana meid ümbritsevas (*“human made part of the environment”*) (Moghaddam jt. 1993). Lapse kasvuümbruse sotsiaalsetest aspektidest kõige olulisema moodustavad mitmesugused kultuuriga seotud ootused ja arusaamad sellest, kuidas lapsi tuleks kasvatada, mida oodatakse tüdrukult, mida poisilt.

Berry jt. (1992) rõhutavad oma kultuurimääratluses selles sisalduvat jagatud, ühiselt tunnustatud arusaamu eluviisidest (*“shared way of life”*). Näiteks erinevad lastekasvatustavad erinevais kultuurides tunduvalt üksteisest, mis osutab kultuuri mõjule kasvatustöös. Nii näiteks Kesk-Aafrika ühe hõimu seas valitseb arusaam, mille järgi laps peab hakkama kõndima 8 kuu vanuselt. Kui seda pole juhtunud, hangitakse parandaja, kes alustab mootorsete harjutuste teraapiaga (Berry jt. 1992). Jaapani lastekasvatuses on keskseks ema ja lapse mõlemapoolne sõltuvus (*“amae”*) ja lähedus (Doi 1981). See ilmneb konkreetsetel kasvõi selles, et eelkooliealised lapsed magavad tavaliselt vanemate vahel. Rohner (1984) mõistab kultuuri sümbolise tähendussüsteemina, kus leiab rõhutamisest õppimine ja õpitud tähenduste üleandmine ühelt sugupõlvelt teisele.

Hofstede & Bond (1984, vt. ka Hofstede 1993) on uurinud inimeste käitumise eripära rohkem kui 50 kultuuri puhul ning märganud kultuuridest sõltuvaid olulisi ja süstemaatilisi erinevusi inimese tegevuses. Hofstede on jaganud kultuure vastavalt nende omadustele (võimu kaugus, ebakindluse talumine, individuaalsus vs. kollektiivsus ja maskuliinsus-feminiinsus) nelja rühma. Nendest pööratakse käesoleva uurimuse kontekstis viimasena mainitule kõige rohkem tähelepanu, kuna olen huvitatud kultuuri ja sugupoole vahelistest seostest. Hofstede on määratlenud maskuliinsetele kultuuridele tüüpiliseks naiste ja meeste asendi, rolli ja ülesannete suure erinevuse ühiskonnas.

Jaapan, India, Pakistan ja Nigeeria on maad, kus on eriti tugevalt esindatud maskuliinsete väärtuste kõrgem hindamine võrreldes feminiinsete väärtustega. Seevastu pole Hollandis, Saksamaal, Taanis, Inglismaal, Soomes, ka Eestis maskuliinsete ja feminiinsete väärtuste vahel mingeid olulisi erinevusi. Hofstede teooria järgi peaks jaapani lasteaiakasvatavate ja lastevanemate kirjeldustes oma lastest ilmema rohkem tüdrukute ja poiste vahelisi erinevusi kui vastavates Põhjamaade andmetes.

Soome, aga ka eesti kultuuris hinnatakse indiviidi tema iseseisvuse, individuaalsuse ja sõltumatuse tõttu. Seevastu kollektiivsem jaapani kultuur rõhutab oma isikuhinnangutes indiviidi oskust kuuluda rühma, võimet identifitseerida oma rolle mitmesugustes rühmades ja vastutust kaasinimeste suhtes (Doi 1981). Lapse sugupoole suhtes tehtud tähelepanekud teenivad individualistliku kultuuri nõuet näha laste individuaalsust, samal ajal kui kollektivistlikumas kultuuris pole “põhjust” näha tüdrukuid ja poisse omavahel erinevatena. Kollektivistlikus kultuuris ongi järelduste tegemine lastest seoses sellega, missugused nad on rühma liikmetena.

Hofstede (1993) on määratlenud feminiinset kultuuri niisugusena, kus püüdeks on hajutada maskuliinsete ja feminiinsete normide ja rollide erinevust. Eesti kultuuri feminiinsuse väljenduseks võib pidada seda, et eesti keel on sugupoolega seostuvatest nähtustest kõneldes liigendamata. Näiteks võib soolisest aspektist lähtuvalt inglise keelest leida märksa diferentseeritumaid mõisteid kui eesti keelest, *“gender”* ja *“sex typing”* mõistetele vastavaid väljendusi eesti keeles pole.

Kõigis eelpool esitatud kultuuri määratlustes on ühine see, et kasvatus ja sotsiaalse pärandi üleandmine ühelt sugupõlvelt teisele on kultuuri tähenduslike kodeeritud. Kasvatus on alati seotud kultuuriga, kultuuri suhet kasvatusga on seni veel vähe uuritud.

Tüdrukaks ja poisiks sotsialiseerutakse erinevates kultuurides erineval viisil. Klassikalise sotsialiseerumisteooria (Bronfenbrenner 1979) kohaselt kujuneb kultuuripärandi üleandmise protsessis bioloogilisest inimesest ühiskonna liige, kes saab endale identiteedi ja koha ühiskonnas. Kultuuris sisalduvad väärtused, normid, ootused ja tegevusviisid reguleerivad nii lapsevanemate kui ka laste päevahoiu personali arusaamu tüdrukutest ja poistest (Keskinen 1995).

Sotsiaalse sugupoole ja kultuuri mõisted on teineteisega seoses. Kultuuris avaldub sotsiaalse sugupoole sisu; kultuur reguleerib seda, missugust käitumist oodatakse tüdrukult, missugust poisilt (Berry jt. 1992). Kultuuriga on seotud seegi, kui palju toimib sugupool laste igapäevastes kasvatus- ja suunamisolukordades täiskasvanu otsuseid reguleeriva asjaoluna. Näiteks jaapani päevakodudes (Doi 1981) paigutavad täiskasvanud lapsed väga sageli kas lapse või kasvataja sugupoolest tingitud eri järjekordadesse või eri mängudesse. Eesti päevakodudes on seevastu püütud lapse sugupoolest tingitud jagamine mängurühmades viia miinimumini, andes lastele ise võimaluse ühes või teises mängurühmas osalemiseks.

Järgnevalt käsitletakse sugupoolt kultuuri konstruktsioonina.

Argimõistes on sugupool n.ö. neutraalne — inimesed lihtsalt jagunevad meesteks ja naisteks.

Ometi pole sugupool pelgalt konkreetne mõiste, vaid suhe kultuurilisel taustal, mis on määratletud ajaloolises mastaabis (Lampela, Lahelma 1996:226). Maskuliinsuse ja feminiinsuse käsitlused on muutunud eri kultuurides ja eri aegadel. Kuigi tüdrukute ja poiste bioloogias ei ole toimunud olulisi muutusi aastakümnete jooksul, on muutus nähtavasti toimunud maskuliinsusesse suhtumises ja feministliku kultuuri konstruktsioonis.

Nägemus kahest vastandlikust sugupoolest on kultuuris ja mõtlemises sügavamalt juurdunud suhtumisi. See vastandlikkus ei puuduta ainult meeste ja naiste bioloogilisi erinevusi, vaid mehes ja naises nähakse erisusi ka psühholoogilisel ja sotsiaalsel tasandil. Vastandamisega liitub maskuliinsuse asetamine feminiinsusest kõrgemale (Lampela, Lahelma 1996). Hirdman (1985) analüüsib ühiskonnas valitsevat sugupoole dihhotoomilist ja hierarhilist jagunemist. Dihhotoomia ja hierarhia on kultuuris sündinud ja ajalooliselt muutuv. Naisliikumised, võrdsuspoliitika eesmärgid ja praktiline tegevus, "meeste kriisid" jne. viitavad sellele, et naised hakkavad nõudma võrdseid õigusi, millega ühenduses sugupoole hierarhia põhialuseid püütakse uuesti määratleda. Seda kõike mõistetaksegi ühiskonnas aset leidvate muutuste ja kiireneva arengu taustal.

2. Lapse kasvamine tüdrukaks või poisiks. Sotsiaalse sugupoole käsitlusi

2.1. Sotsiaalne sugupool ja sooidentiteet

Sugupoole all mõistetakse antud seoses mitte bioloogilist, vaid sotsiaalset nähtust. Eesti ja soome keeles puuduva termini "*gender*" asemel kasutan mõistet "sotsiaalne sugupool" (ÕS 1978:662).

Mõistete tasandil tuleb teineteisest lahutada käsitlus oma sugupoolest (*gender concept*) ja selle käsituse põhjal kujunev sooidentiteet (*gender identity*). Käsitlus oma sugupoolest hõlmab ka arusaama oma sugupoole püsivusest.

Sooidentiteedi all mõistetakse mees- või naissugupoolega samastumist ning samastumisobjekti käitumise ja omaduste seesmist omaksvõttu. Sooidentiteet kujutab endast indiviidi, kes loeb end teatud soo hulka kuuluvaks ja tegutseb vastavalt soorolli nõuetele, käitumise ja eneseteadvuse ühtsust (Kon, 1987).

Sooidentsuse kujunemise tõttu on võimalik tunnetada ja tunnustada oma naiselikkust või mehelikkust. Selget hinnangut ja tunnustust sisaldav sooidentsus moodustab olulise osa indiviidi isiksuse terviklikkusest ja heaolust, tema psüühilisest tervisest ning elujõust. Lapse arendamise üheks tähtsamaks eesmärgiks võib pidada selge, positiivse sooidentsuse kujunemist.

Kasvukeskkonnast ja kultuurist sõltub suuresti see, milliseks tüdrukaks või poisiks laps kasvab. Sinkkoneni (1990) uurimusest nähtub, et soome ühiskonnas on raskem kasvada poisiks kui tüdrukaks. Teisalt on uurimusi (nt. Haataja 1992), millest selgub, et tüdrukute alistumine, nende nõustumine sõnakuulelikkusega, loob neile takistusi omaalgatuslikeks ja iseseisvateks kujunemises.

Sooidentiteedi arenemine hõlmab mitmeid erinevaid osaalasid (Turner & Gervai 1995). Oma soo identifitseerimine, teiste inimeste määratlemine meesteks või naisteks, sugupoole jätkuvuse ja püsivuse mõistmine, soorollikäsituste kujunemine ja oma soo emotsionaalne tunnustamine on mõned nendest osaaladest. Kõigi nende sooidentiteedi osateemade arenemine toimub vastastikusel mõjutusel ümbritseva kultuuriga ja vastastikusel mõjutusel lähimbruse inimestega. Vanemate poolt antav mall, nende poolt säilitatavad rollikäsitused ja lapse tegevust suunavad valikud (nt mänguasjade valikuna), mõjutavad seda, missuguseks kujuneb lapsel sooidentsus.

Teadlikkus meie oma kultuuri stereotüüpsetest väärtustest suurendab nii kasvatajate kui vanemate võimalusi tüdrukutele ja poistele soodsa kasvuümbruse loomiseks. Samuti on oluline kasvatus teadlikkus, mis loob eeldused kasvatajate tegevuseks (Keskinen, Hopearuoho-Saajala 1994).

Sooidentiteedi positiivsus hõlmab paindlikkust. Oma naiselikkuses veendunu võib lubada endale vahetevahel ka üsna maskuliinseid tegevusi, kaotamata enesest lugupidamist naisena. Vastavalt oma maskuliinsust tunnustanud mees ei kaota oma soolist identiteeti, kuigi mürab lastega, tunneb naudingut näiteks kodustest töödest ning traditsiooniliselt naiselt oodatud tegevusest.

2.1.1. Sooidentiteedi kujunemise etapid

Sooidentiteedi arenemise esimene etapp on saavutatud, kui laps teab, et ta on tüdruk või poiss ja kui ta oskab samuti liigitada teisi inimesi naisteks või meesteks. On täheldatud, et lapsed suudavad eristada soole tüüpilisi välisjooni juba 15–18 kuu vanuses. Enamus kaheaastastest oskab identifitseerida oma sugu, kui näidatakse tüdrukuid ja poisse kujutavaid fotosid. Tavaliselt oskab laps 2,5–3 aastast alates identifitseerida ka teiste inimeste sugu väliste tundemärkide abil. Sellel etapil on tüüpilised laste poolt kasutatud tundemärgid juuste pikkus või rõivastus, sugupoole pööratavus (Bee 1992, Eaton 1983, Hägglund 1986).

Järgnev arenguetapp lapse sooidentiteedi arenemisel on arusaam sugupoole jätkuvusest (*gender stability*) läbi elu ühesugusena. Uurijad on selgitanud lapsi intervjuerides selle etapi läbimist, küsides muuseas “Kui olid väike beebi, olid sa siis tüdruk või poiss?” või “Kui kasvad, kas sinust saab ema või isa?” Sel moel uurides on täheldatud, et üldiselt mõistavad lapsed sugupoole jätkuvust alates neljandast eluaastast (Slaby, Frey 1975; Bee 1992).

Kolmas etapp sooidentiteedi arenemises on lapse võime mõista sugupoole püsivust (*gender constancy*) hoolimata sellest, et rõivastus, juuste pikkus või mõned muud välised asjaolud vahetuvad (Bussey & Bandura 1992, Leonard & Archer 1989, Perloff 1982, Siegel & Robinson 1987, Stangor & Ruble 1989).

Sugupoole jätkuvuse ja püsivuse mõistmine on eri nähtused. On täheldatud, et lapsed kujutavad ja mõistavad kõigepealt sugupoole jätkuvust ning alles siis sugupoole püsivust. Seda järgnevust on samasugusena täheldatud mitmetes eri kultuurides tehtud uurimustes (Bee 1992, Coker 1984, de Lisi & Gallagher 1991, Eaton 1983, Kryzanowski & Stewin 1985).

Niisiis toimub koolieelses eas soorolli ja sellega samastumise etapiviisiline areng. Teise eluaasta lõpuks on lapsele selge, kas ta on poiss või tüdruk, kuid ta ei oska öelda, miks. Vanuses 2–5. a. ilmneb soorolli pööratavus — laps suhtub sellesse kui muudetavasse omadusse, ta ei teadvusta soorolli püsivana, see on soorolli kujunemise järk. Kuid juba 5.–6. eluaastaks on sooroll ja identsus kujunenud ühtseks, laps teab, et temast kasvab mees või naine ja et see pole pööratav (Isajev, Kagan 1988).

2.2. Soorolli käsitlusi

Sooroll on teatud ettekujutuste süsteem, käitumismall, mille inimene peab omandama ja millele ta peab vastama, et teda meheks või naiseks tunnistataks (Kon 1987). Igas kultuuris on ootused naiste ja meeste käitumisele erinevad. Soole sobivaks peetav käitumismudel on erinevates kultuurides erinev ning võib aja jooksul muutuda koguni ühe kultuuri piires.

Need arusaamad moodustavad osa sellest sotsiaalsest kontekstist, mille mõjul õpib laps tüdrukutele ja poistele “sobivat” käitumist (Keskinen & Hopearuoho-Saajala 1994).

Erinevused sugude vahel sisaldavad erinevaid käitumisvorme, mida peetakse kohaseks poistele ja tüdrukutele ehk teiste sõnadega, mida peetakse mehelikuks või naiselikuks. Need käitumistavad koos suhtumiste ja isiksuse omadustega seostuvad sellega, mida defineeritakse soorollideks. Sookohase käitumise omandamine viitab soole omase tüübi määratluse omandamisele.

Tänapäeva mõistes mehelik või naiselik käitumine erineb paljuski sellest, mis valitses 50 aastat tagasi. Naised ei taha olla enam mehest sõltuvad, alistuvad ja mittevõistlevad. Mehed ei pelga teha selliseid koduseid toimetusi nagu toiduvalmistamine ja laste hoidmine. Ei kardeta väljendada ka oma õrnu tundeid.

Kaasaegne soorollide iseloom ja ulatus on kultuuriliselt määratletud ning seejuures paindlik. Soorolliga seotud probleemid on olulised meie suhtumise kujunemisel lapsedesse kui tulevaste mehesse või naisesse. Lapsepõlve jooksul mõjutavad soorolli omandamist eakaaslased, vanemad, olulised on paljud ühiskonna mõjutused, mida saadakse ühiskonna sotsiokultuurilisest taustast.

Lunge (1984) on väitnud, et kui ootuse taga on traditsiooni jõud ja seda korduvalt kinnitavad kõik, kellega inimene kokku puutub, on raske sellele mitte alluda.

“Soorollid on midagi võrratult keerulisemat kui ühele soole ainuomaste käitumisjoonte kogum — ta on paindlik, ajaloos muutuv ja kultuuriti erinev nähtus.” (Herkel 1989:35). Herkel on seisukohal, et last ei sotsialiseeri niivõrd üksikud käsud ja keelud, kuivõrd vanemate eeskujude kõiges ja kõikjal. Vanemate kaudu toimub esmane sooline sotsialiseerumine (Herkel 1989:73). Suhtluses omasoolise vanemaga õpitakse soorolli, vastassoolise vanemaga suheldes aga saadakse esimesed kogemused vastassooga lävimiseks. Siin on väga vajalik mõlema vanema olemasolu.

Sotsialiseerumine toimub sageli vanemale märkamatu. End vanemaga samastades püüab laps teda matkida kõiges, sõltumata sellest, kas vanem seda soovib või ei (Herkel 1989:35–73).

Samastumise mõiste pärineb psühhoanalüüsist ning sellel on oluline osa Freudi teoorias. Psühhoanalüütikutel osutab samastumine alateadlikele protsessidele, milles üks inimene võtab teiselt üle midagi iseloomulikku (suhtumised, käitumismudelid, emotsioonid). Lapsi, kes jäljendavad vanemate suhtumisi ja omadusi, kütkestab vanemate tugevus ja asjatundlikkus.

Samastumine, osutades psühhoanalüütikute arvamusele, on rohkem kui lihtsalt vanemate käitumise imiteerimine. Laps reageerib, nagu oleks ta ema või isa. Nii tunneb väike tüdruk, kes samastab end emaga, uhkust, kui ema saab autasu, nagu oleks ta ise selle saanud. Samuti kurvastab ta, kui ema tunneb pettumust või meelehärmi. Samastumisprotsessi toimet omandab laps mitmeid käitumisviise, mis võivad segada enesekontrolli,

südametunnistuse ja soorollile vastavuse arengut.

Psühholoogid arvavad, et samastumine on lapse sotsialiseerumise aluseks. Kujundades end talle tähtsate inimeste järgi omandab laps sellised suhtumised ja käitumistavad, mida ootavad antud ühiskonna täiskasvanud. Kuna vanemad on kõige rohkem lapse kõrval, sobivad nad esmasteks samastumismudeliteks (Atkinson jt. 1985:89). Siiski mitte kõik lapsed ei samasta end igas suhtes vanematega. Näiteks võivad tüdrukud matkida ema sotsiaalseid oskusi ja huumorimeelt, kuid mitte tema kõlbelisi väärtusi. Psühholoogid arvavad, et samastumine on üks õppimise vorme: laps jäljendab kindlaid vanema käitumisviise, sest ta saab selle eest kiita. Laps jäljendab ka õdesid-vendi, eakaaslast, õpetajaid ja TV-kangelasi.

Karpinen ja Niemi (1987) on uurinud samastumise probleemi ja teinud järelduse, et kui poiss samastab end mingil põhjusel emaga, omandab ta edaspidi naiselikud iseloomujooned ja poisi täisikka jõudmisel võime me rääkida feminiinselt mehest. Samal põhjusel võivad ka tüdrukul tulevikus domineerida maskuliinsed omadused. Karpinen ja Niemi on andnud ülevaate, kuidas saavad laste kasvatamisega hakkama maskuliinsed naised ja feminiinsed mehed. Nad tõdevad, et kui maskuliinsed mehed on konservatiivsed, siis feminiinsed mehed suhtuvad naistesse liberaalselt, nad on pehmemad iseloomuga, alistuvad ning valmis teisi kiitma. Isarolli naudivad enam just feminiinsed mehed. Ja kuigi feminiinsed mehed on enam orienteeritud perele, näitavad uurimused, et laste kasvatamisel on nad vähem edukad kui maskuliinsed mehed.

Vanemad mõjutavad samuti soorolliga samastumise kujunemist. Kui perekonnas domineerib ema, püüab tütar samastada end rohkem tema kui isaga. Neil juhtudel on poistel raskem areneda meheliku soorolli kohaselt. Peredes, kus domineerib isa, sarnanevad tütre rohkem isaga, kuid samastavad end suurel määral ka emaga. Tüdrukute jaoks näib ema soojus ning eneseusaldus tähtsam olevat kui tema tugevus.

Teiseks faktoriks samastumise kujunemisel on sarnasuse tajumine lapse ja mudeli vahel. Kuna lapsel on objektiivne alus tajuda end oma vanemate sarnasena, püüab ta end samastada just vanematega.

Kuigi lapsed samastuvad mõlema vanemaga, on suurem tähtsus siiski samast soost vanemal (Atkinson jt. 1985:94).

2.2.1. Samastumine õdede-vendadega

Tähtis roll samastumisel on ka õdedel-vendadel. Nende sugu mõjutab lapse huve ja käitumist. Tüdruk, kellel on vanem vend, on tõenäoliselt mehelikum ja võistlushimulisem kui tüdruk, kellel on vanem õde. Samuti poiss, kellel on vanem õde, on vähem agressiivne poisist, kellel on vanem vend.

Esimene või ainuke laps omab peres ainulaadset kohta mitmel põhjusel. Vanematel on enam aega pühendada end lapsele, nad püüavad olla ettevaatlikumad, hellitavamad ja kaitsvamad. Esmasündinu ei pea võistlema vanemate õdede-vendadega. Tal on matkimiseks vaid täiskasvanu käitumismudelid ja -standardid. Järgmistel lastel on ka õed-vennad nendeks, kellega end samastada (Atkinson jt. 1985:94).

Uurimustest (Sutton-Smith 1982) selgub, et need faktorid on üpris mõjuvad. Esmasündinu või ainuke laps saavutab intelligentsustestis tõenäolisemalt kõrgemaid tulemusi, õpib koolis paremini ning pälvib sagedamini teadusliku kraadi. Ta on kohusetundlikum, koostöövõimelisem ja ettevaatlikum kui hiljem sündinu. Siinjuures rõhutatakse, et need on ainult tendentsid, paljud kuulsad inimesed pole peres esimesed lapsed.

Esmasündinu kohusetundlikumas ja koostööks sobivamas loomuses peegeldub katse säilitada oma privilegeeritud staatust vanemate silmis. Seda tehakse ennetamaks võimalikku kõrvaletõrjumist hiljem sündinud õdede-vendade poolt. Noorem laps tunneb end vanemast vähemteadlikuna ning püüab silma paista mõnel muul viisil. Ta ei teadvusta, et tema väiksemad teadmised on tingitud vanusevahest.

Kuigi võistlus nooremate õdede-vendadega võib osaliselt seletada esmasündinute kõrgemaid tulemusi, ei seleta see samu tulemusi ainukeste laste puhul. Tõenäoliselt on põhjus siiski selles, et vanematel on rohkem aega ja energiat pühendamaks end ühele lapsele, hoolitsemaks ka tema rikkama ning enam ergutava arengu eest. Pere suurenedes jagub igale lapsele järjest vähem tähelepanu.

Sooline tüpiseerimine juhatab meid nende omandatud iseloomujoonte ja käitumise juurde, mida antud kultuur peab kohaseks meestele ja nais-tele. Sooline tüpiseerimine on individuaalse soolise samasuse järel tähtsal kohal, see määrab meeste ja naiste suhtumise iseendasse. Tüdrukud võivad rahul olla, aktsepteerides end naisena, kuid nad ei pruugi vastu võtta käitumisvormi, mida ühiskond peab naiselikuks. Poiss võib end samastada kunstimeelse ja tundliku isaga, kelle käitumine ei vasta kultuuri mehelikkuse stereotüübile. Ta võib kindel olla oma mehelikule identisusele juba siis, kui ta käitumine pole veel rangelt soole tüüpiline.

Soorolli stereotüüpide järgi oletatakse, et üksikisiku käitumisest peegeldub, on ta mees või naine. Näiteks on aga raske eristada vastsündinud mähitud poisse ja tüdrukuid. Täiskasvanud usuvad, et nad suudavad tabada erinevusi. Lapsi, keda arvati poisteks, nähti robustsete, tugevate ja jämedate näojoontega; tüdrukuid nähti hapratena, nõrkadena ja peente näojoontega (Atkinson jt. 1985:90).

Lastepäevakodude personal lähtub oma töös õpitud ja töö käigus omandatud teadmistest. Personali lapsekäsitlused mõjutavad suhtlemist lapsega, tagasiside andmise viise ning tegevuse analüüsi.

Täiskasvanuil on tõdetud erinevat suhtumist tüdrukutesse ja poistesse. Tüdrukute juures hinnatakse enam sõltuvust, poiste juures omaalgatuslikkust (Maccoby 1980, Rusanen & Rusanen 1987).

Igal täiskasvanul on oma väljakujunenud vaated "tõelise poisi" ja "tõelise tüdruku" suhtes, millele vastavalt esi-

tatakse omapoolseid väärtushinnanguid poisiliku ja tütarlapseliku käitumise, välimuse, riietuse jm. suhtes.

Soorollistereotüüpsuse korral käsitletakse vaid neid omadusi, mida loetakse meestele ja naistele sobivateks: näit. tüdrukud mängivad ainult nukkudega.

Laste stereotüüpsed arusaamad soole omastest tunnusoontest hakkavad kujunema üllatavalt varasel etapil (Keskinen, Hopearuoho 1994). Juba kaheaastased seostavad naistega koristamise ja toiduvalmistamise, meestega tööriistad ja autod. 3–4-aastased loetlevad kergesti harrastusi, tööülesandeid ja kaupu, mis üldiselt seostuvad kas meeste või naistega. 5-aastasest peale loetlevad lapsed maskuliinseid ja feminiinseid iseloomujooni ning sellel etapil on lapsed neis skemaatilistes joontes isegi rohkem selgusel kui 8–9-aastaselt. Kõige selgemad stereotüüpsed jooned on naise hellus, nõrkus ja südamlikkus ning mehe agressiivsus, tugevus, julmus ja reipus.

Samasuguseid tulemusi on saadud 4–9 a. laste küsitlustest selle kohta, millised mehed ja naised, poisid ja tüdrukud peaksid olema. Neile räägiti juttu poisist (Georg), kes mängis nukkudega (Damon 1977, tsit. Bee 1992: 393).

Nelja-aastased vastasid, et George võib mängida nukkudega, pole mingit keeldu ega takistust, piisab vaid George soovist. Kuueaastased aga leidsid, et George käitub valesti, nukud ei sobi poisile mänguasjadeks. Üheksa-aastased mainisid kõike seda, mida tüdrukud ja poisid üldse teevad ning mis on "valesti". Arvati, et võidakse ju mängida nukkudega, kuid tavaliselt poisid nii ei tee.

Lapsed ise tõendavad oma teadmisi soorollide stereotüüpidest juba 2-aastaselt. Selleks viidi läbi uurimus (Kuhn, Nash, Brucken 1978). 2- ja 3-aastastele lastele tutvustati paberist nukke Michaelit ja Lisat. Siis mängiti mängu, kus lapsed pidid ütleva, kumb nukk nõnda räägib või teeb. Näiteks uurija ütles: "Mulle meeldib nukkudega mängida" ning näitas joonistust nukust ja nukumajast. Lapsed pidid ühe kahest pabernukust panema pildile. Laste valiku tulemused kanti tabelisse. Paljud küsimused ei olnud sooliselt määratletud. Ometi uskusid poisid ja tüdrukud, et üks sugu on tugevam kui teine. Teistes küsimustes esinesid aga lahkavamused. Näiteks uskusid ainult tüdrukud, et poisid armastavad sõnida, et neil on oma arvamus, et nad ütlevad: "Ma tegin valesti". Seevastu vaid poisid uskusid, et tüdrukud nutavad mõnikord ja ütlevad: "Sa solvasid mind" (Atkinson jt. 1985:90).

Juba kaheaastastel võib mänguasjade valikus ja mängudes näha sooliselt tüpiseeritud käitumist. Lasteaias on lai mänguasjade valik. Poisid mängivad rohkem mehelike mänguasjade (traktorid, rongid, tööriistad) kui naiselike (nukud, nukunõud) või neutraalsete (kellamäng, klotside ladumine) asjadega. Niisamuti mängivad tüdrukud enam naiselike mänguasjadega. Suuremaks kasvades teeb enamus poisse ja tüdrukuid üha enam sooliselt määratletud valiku. Poisid peavad soolisest määratlusest rangemalt kinni.

Kuidas seda erinevust seletada? Mõlemast soost lapsed on kahjuks arvamusel, et "mehelikud" tegevused on paremad "naiselikest". Lisaks sellele on meie kultuuris keelud poiste naiseliku käitumise suhtes suuremad kui tüdrukute meheliku käitumise suhtes. Samas tegelevad 4–5-aastased poisid meeleldi tüdrukute mänguasjade ja tegevustega, kui keegi ei näe. Täiskasvanu või kaaslaste juuresolekul on valik teine. Tüdrukute tegevust või mänguasjade valikut mõjutab juuresolija vähem. Need katsed näitavad, et poisid on huvitatud tüdrukute tegevustest, kuid nad on õppinud, et seda on halb välja näidata (Atkinson jt. 1985:90–91).

Teed, mille kaudu bioloogilised, perekondlikud ja kultuurilised jõud mõjutavad soolist tüpiseerumist, väidetakse olevat siiski spekulatiivsed. Ilmneb, et need faktorid mõjuvad läbi jäljendamise- ja samastumisprotsessi. Poisid õpivad käituma nagu poisid ja tüdrukud nagu tüdrukud. Vähemalt osaliselt toimub see läbi enda samastamise vanematega ning läbi nende soole vastava käitumise jäljendamise. Tunnetuslikum seletus väidab, et ühel hetkel saavad lapsed teada oma soolisest samasusest ja edaspidi nad võtavad aktiivselt osa oma käitumise korraldamisest keskkonna poolt määratletud sookohase mudeli järgi (Lefrancois 1992:379).

Arvatakse, et geneetilistel mõjudel on tähtis osa mõnede soorollide erinevuste kujunemises. Poisid on tüdrukutest agressiivsemad juba varajases eas. Siiski ei saa me järeldada, et meeste suurem agressiivsus meie kultuuris on paratamatult ja tõenäoliselt tingitud geneetilisest erinevusest. Kultuuri ja perekonna mõjule ei saa siin teha hinnandlust. Vanemad on sageli poiste suhtes sallivamad ning julgustavad rohkem poiste kui tüdrukute agressiivsust. Lisaks sellele on traditsiooniliselt poistele esitatud suuremaid nõudmisi kehalise tugevuse ja agressiivsuse suhtes. Tüdrukutele on kohasemaks peetud passiivsust ja hoolitsevat käitumist. Kas need sotsiokultuurilised faktorid kujutavad endast sünnipäraseid erinevusi või on need kujunenud lihtsalt liialdatud ootuste mõjul, see jääb esialgu lahtiseks (Lefrancois 1992:380).

2.3. Sookohasest käitumisest

Vanematel on laste soolises enesemääratluses väga tähtis koht. Nad on lapsele esmasteks naiseliku ja meheliku käitumise mudeliteks. Nende suhtumine oma soorollide ning teineteisesse mõjutab lapse arvamust. Vanemad kujundavad vahetult lapse sookohasest käitumist: hangivad vastavaid mänguasju, ergutavad tegevusi ning annavad hinnanguid lapse käitumisele lähtudes soole sobivusest või mitesobivusest. Enamus vanemaid riietab poisid ja tüdrukud erinevalt. Kui lapsed on juba piisavalt suured tegemaks majapidamistöid, antakse tüdrukutele tavaliselt selliseid ülesandeid, nagu nooremate hoidmine, abistamine koristamisel ja toidutegemisel. Poistele antakse tegevust õues, näiteks lume kühveldamine ja lehtede riisumine. Vanemad püüvad poiste juures rõhutada sõltumatust, võistlusmomenti ning arengut, tüdrukutelt oodatakse usaldusväärsust, tundlikkust ning teiste heaoluga arvestamist.

Kui laps läheb lasteaeda, hakkavad tema sookohasele käitumisele mõjuma ka eakaaslased. Vanemad, kes

püüavad kasvatada oma last traditsiooniliste soorolli stereotüüpide järgi, ergutades last tegelema sellega, mis on mehelik või naiselik, on sageli kohkunud, leides, et eakaaslaste mõju kahjustab nende pingutusi selles vallas. Siinjuures on poisid kergemini mõjutatavad, mistõttu nad kritiseerivad teisi poisse, kes mängivad tüdrukute mängu, nutavad haiget saades või aitavad hättasattunud kaaslast. Tüdrukud seda ei tee.

Lisaks vanematele ja eakaaslastele aitavad lapse soorolli stereotüüpi kujundada ka lasteraamatud ja televisioon. Seni on enamuses lasteraamatutest poisse kujutatud aktiivsetena, probleemide lahendaja rollis. Nad on julged, kangelaslikud, enesekindlad. Naiselikud raamatukangelased on kartlikud, väldivad ohtlikke situatsioone, alistuvad kergesti, paluvad abi. Sarnaseid erinevusi soorollide kujutamisel on märgata ka laste TV-programmides.

Kokkuvõtvalt: koolieelses eas kujuneb lapsel välja esmane pilt mehelikust ja naiselikust soorollist. Siit tuleneb ka ettekujutus poistele ja tüdrukutele vastavast välimusest, mängude valikust ja käitumisstandarditest. Soorolliga seotud kujutlused muutuvad vastavalt eale ja keskkonnale, arvestatavad on täiskasvanupoolsed kasvatusalased mõjutused.

3. Ülevaade sotsiaalse sugupoole teket seletatavatest teooriatest

3.1. Psühhoanalüütilise suunitlusega teooriad

Egopsühholoogia ja objektisuhete teooria järgi on lastel võime tegelda ümbritseva maailmaga varasest east alates. Ego areng väljendab meie kogemustest õppimise võime kasvu, eriti kognitsioonide, taju ja mälu kasutamise kaudu (Payne 1995:63).

Psühhoanalüütilise suunitlusega teooriad käsitlevad põhilise sotsiaalse sugupoole kujunemise protsessina identifikatsiooni e. samastumist, mille abil laps omandab teatud mudeli käitumisviisid ja suhtumised. Motiivideks, mis panevad lapse end samastama mudeliga, on peetud kartust kaotada vanema armastust, aga ka kiindumust vanemasse ning soovi omada vanema privileege (Meltsas 1989:33).

Sotsiaalse sugupoole kujunemist võib mingil määral seletada Freudi (1971) psühhoanalüütilise teooriaga (vt. ka Payne 1995:61–65). Fallosliku etapi oidipuskompleksi lahendamiseks samastab laps end samast soost vanemaga ja valib oma imetusobjektiks teist sugupoolt esindava vanema. Selle tagajärjel suudab ta omaks võtta oma sugupoolt esindava täiskasvanu käitumisjooni. Kui poeg võtab omaks oma isa käitumisjooned, püüab ta sel moel saavutada oma ema soosingu ja armastuse. Freudi järgi ei ole puhast mehelikkust või puhast naiselikkust ei psühholoogia ega bioloogia mõttes. "Igal indiviidil on oma valitsevate sootundemärkide kõrval ka vastandliku sugupoole jooni ja igaüks osutub oma käitumises osalt aktiivseks, osalt passiivseks, sõltumata sellest, kas need psüühilised tundemärgid määratakse bioloogiliste omadustega või mitte (Freud 1971:332).

Erik Homburger Erikson on Freudi psühhoanalüütilise teooria mõjukaimaid edasiarendajaid ja egopsühholoogia looja.

Eriksoni mudel erineb Freudi omast mitmes olulises punktis. Erikson pidas võrreldes Freudiga instinktiivsete jõudude osa isiksuse arengus väiksemaks ja sotsiaalse kogemuse osa suuremaks. Sellest tuleneb ka tema psühhosotsiaalsus vastukaaluks Freudi psühhoseksuaalsusele.

Initsiatiivstaadium, mis Eriksoni järgi avaldub 3–5 aastastel lastel, on aluseks püüdlemisele täiskasvanu eesmärkide poole ning loob eeldused oma võimete rakendamiseks.

Poisi kasvavad võimalused oma fantaasia kasutamiseks ja teiselt poolt tugev vajadus äratada emas imetlust, võivad viia liialdatult rõhutatud maskuliinsetele käitumisvormidele. "Võisteldes emaga isa soosingu eest püüab tüdruk olla naiselikum kui ükski tavaline naine. Tõenäoliselt seletub just sellega vastavas vanuses tüdrukute suur poolehoid printsessi-mängude vastu. Isa ei saa ju rahulduda ainult tavalise perenaisega, kui pakkuda on tõeline printsess! Vastavalt loob poiss oma fantaasias iseendale toeks nii säravalt meheliku sangarikuju, et isa jääb paratamatult selle varju." (Hakanen 1993:57). Latentsuse etapil 7–12 aasta vanuses on psühhoanalüütilise teooria järgi lapse huvi sugupoolega seostuvate küsimuste vastu vähene.

Oidipuskompleks paigutatakse tavaliselt 4–5 aasta vanusesse, mistõttu psühhoanalüütilise teooria seletusjõud on vähene, kui püütakse mõista, miks juba varem, alates kolmandast eluaastast võib märgata sama sugupoolt esindavate mängukaaslaste valiku eelistamist.

Oidipaalne etapp on lapse inimsuhete arengu seisukohalt oluline. Sellel etapil hakkab laps varasemate diaadiliste, kahepoolsete suhete asemel kujutama oma ümbruse sotsiaalseid olukordi kolmnurksuhetena (Hakanen 1993:55): laps märkab, et ta on oma isale armukade ja ka seda, et vanematel on omavahelistes suhetes erinevaid jooni võrreldes tema suhetega isa või emaga. Püüd samastuda enda sugupoole vanemaga ja samaaegselt imetleda vastassugupoole esindajat on positiivseks lahenduskatseks, et jõuda selgusele, mida vanemate omavaheline eriline suhe tähendab.

Kaasaegne psühhoanalüüsi teooria on loobunud tungide pidamisest käitumise peamisteks põhjusteks ning huvitub enam sellest, kuidas inimesed on interaktsioonis oma sotsiaalse keskkonnaga; nõnda on psühhoanalüüsis märgata sotsiaalseid aspekte. See on toimunud egopsühholoogia mõjul (Goldstein 1984). Kandvaks on selle teooria puhul saanud idee, et inimene on sotsiaalse süsteemi osa ja täidab oma sotsiaalset rolli (Payne 1995:64).

Psühhoanalüütilised teooriad on muuhulgas tugevasti mõjutanud sotsiaaltöö põhiprintsiipide kujunemist, kuivõrd psühhoanalüüsi on aluseks võetud kliinilises sotsiaaltöös. Ka on psühhodünaamiline ideestik olnud sotsiaaltöö jaoks esimeseks seletavaks teoreetiliseks aluseks (vt. Payne 1995).

Objektisuhete alased hilisemad uurimused, eriti Kohutil (1978, aga ka Eisenhuth 1981, Lane 1984, Lowenstein 1985) on rõhutanud, et lapsed hakkavad oma "mina" ja selle erinevust ümbritsevast maailmast tajuma juba üsna varases eas.

3.2. Sotsiaalse õppimise teooria

Teine sotsiaalse sugupoole kujunemist seletav teooria on sotsiaalse õppimise teooria, mille järgi lapse käitumist arvatakse muutuvat tasude ja kinnitusega. Vanemad ja muud inimesed kiidavad poisse käitumise eest, mida on kombeks pidada poistele sobivaks ja mõistavad neid hukka, kui nad käituvad "plikalikult"; tüdrukuid tunnustatakse "naiseliku" käitumise eest (Meltsas 1989:33) Eriti oluline on oma sugupoolele tüüpilise käitumise omaksvõtuks samast soost kaaslase või vanemate matkimine.

Bandura (1966) väidab, et mudeliks, mida laps jäljendab, on abstraktsioon, milleni ta jõuab soole vastavat käitumist jälgides. Identifikatsiooni oluline tingimus on matkiv õppimine. On täheldatud, et vanemad pööravad lapse käitumisele rohkem tähelepanu siis, kui laps matkib oma soo esindajat, mitte aga vastupidisel juhul. On nenditud, et vanemad tugevdavad lapse sotsiaalse sugupoole kujunemist muuseas mänguasjade valikuga või suunates ja innustades tüdrukuid kodumängudeks ning poisse autode ja ehituse juurde (Keskinen, Hopearuoho 1993, Niit 1995).

On nenditud, et isad tasuvad stereotüüpse käitumise eest tugevamini kui emad, eriti oma poegade puhul. Siin on veel üks seletus sellele, miks maskuliinne käitumine ja stereotüübid kujunevad varasemal etapil kui feminiinsed jooned.

Mitmetes kultuurides lähevad tüdrukute ja poiste tegemised kodus lahku juba üsna varasel etapil. Oodatakse, et tüdrukud aitavad ema, poisid osalevad isade tegemistes. Selgi moel tugevdatakse sotsiaalse õppimise kaudu seda, et tüdrukud võtavad omaks feminiinseid käitumisjooni ja väärtusi ning poisid maskuliinseid.

Sotsiaalset õppimist soole omaste joonte omandamiseks toimub rohkesti ka suhetes eakaaslastega. Maccoby (1990, tsit. Bee 1992:397) on oma uurimuses nentunud, et lapsed hakkavad tugevalt mõjutama üksteise käitumist 3–4-aastaselt alates, aga see, kuidas tüdrukud ja kuidas poisid oma kaaslasi mõjutavad, on erinev. Tüdrukud esitavad tavaliselt küsimusi, palveid, poisid nõudmisi ja käske. Poisid ei võta kuigi palju arvesse tüdrukute mõjutuskatseid, seevastu on aga teise poisi mõjutuskatsel tugev mõju. Tüdrukud reageerivad ühteviisi nii poiste kui ka tüdrukute mõjutuskatsetele. Poisid ei nõustu tegutsema tüdrukute palvete kohaselt. Lisaks mängivad poisid sel etapil sageli niisuguseid mängu, mis ei huvita tüdrukuid näiteks oma ägeduse tõttu, ja juba sellel põhjusel jäävad kontaktikatsed sugupoole vahel väheseks (Keskinen, Hopearuoho 1993).

Kõik eelpool toodud näited kinnitavad sotsiaalse õppimise tähtsust, kui laps püüab omandada teadmisi ja oskusi oma soole tüüpilisest käitumisest. Tuleb siiski nentida, et vanemate käitumisest poja ja tütre suhtes ei saa leida nii palju erinevust, et see seletaks täielikult seda, miks tüdruk õpib feminiinseid jooni ja poiss maskuliinseid. Laste sooliselt tüüpiline käitumine hakkab ilmnema juba nii varasel etapil, et vanemate erinev mudel pole veel saanud tütart ja poega mõjutada. Vanemate käitumine pole lapse soo suhtes veel nii palju diferentseerunud, kui seda võib märgata lapse käitumisest.

Lapsed matkivad rohkem endaga samasoolist malli kui vastassoo oma püsivamalt alles 5–6-aastasest vanusest alates. Teisiti öeldes ilmneb diferentseeritud valivat matkimist alles pärast seda, kui lapsel on juba mitmeid arusaamu soorollidest. Kui see on nii, siis pole laps saanud soorolle õppida samast soost täiskasvanuid matkides. Selle asemel peame mõtlema, et lapsed on eriti tundlikud tasu ja kinnituse suhtes, mis tulevad samast soost kaaslase või täiskasvanult. Näiteks leidis Fogot (1985, tsit. Bee 1992: 398) oma uurimuses, et lasteaiakasvatatajad tasustavad nii tüdrukuid kui ka poisse stereotüüpsest pigem feminiinse või neutraalse käitumise (vaiksete mängude, koostöövõime, madala aktiivsustaseme) kui maskuliinse käitumise eest. Hoolimata sellisest valivast tasustamisest püsisid poisid stereotüüpsest maskuliinsest käitumisest. Lisaks sellele nenditi, et poisid on vastuvõtlikud ainult teiste poiste mõjutustele, mida näitas Maccoby ja Jacklini (1974) uurimus. Poisid olid eriti tundlikud ja vastuvõtlikud ainult teiste poiste mõjutusele, kuna tüdrukud seevastu olid vastuvõtlikud nii kasvatataja kui ka teiste tüdrukute mõjutustele. Sotsiaalse õppimise teoorias pööratakse enam tähelepanu sotsiaalsetele teguritele ja last vaadeldakse kui sotsialiseerimise objekti.

Seega sotsiaalse õppimise teooria, rõhutades seda, kuidas inimesed õpivad sotsiaalsetes situatsioonides vaatlemise ja käitumise modelleerimise kaudu (Payne 1995:153), viib otse kognitiivsesse teoriasse.

3.3. Kognitiivne arenguteooria

Kognitiivse arenguteooria järgi on soorolli omandamise protsessi esimene etapp lapse enesemääratlus poiseks või tüdrukuks. Sotsiaalse sugupoole teket seletava kolmanda teooria arendajaks võib lugeda Kohlbergi (1966), kes Piaget' (1969) teooria alusel on süstemaatiliselt arendanud kognitiivse teooria sisu. Kohlberg on jõudnud selleni, et laps võib süstemaatiliselt matkida samast soost inimest alles siis, kui tal on kujunenud sugupoole jätkuvuse mõiste.

Teise eluaasta lõpuks on lapsele selge, kas ta on poiss või tüdruk, samuti oskab laps eristada poisse ja tüdrukuid fotodel, piltidel, kuid ei vasta küsimusele "miks". Kolmeaastaselt eristab laps teise soo juba väliste tunnuste abil (juuste pikkus, riietus). 3–5 eluaastal ilmneb soorolli pööratavus — laps suhtub sellesse kui muudetavas omadusse. Ta ei teadvusta soorolli püsivana. Neljanda eluaasta järel tekib arusaam sugupoole jätkuvusest, seega

on nimetatud iga tähtis just sooidentiteedi arengus. Laps hakkab mõistma, et hoolimata riietusest, juuste pikkusest ja mängukannidest on tema sugu **püsiv** (Bussey & Bandura 1992, Leonard & Archer 1989, Perloff 1982, Siegel & Robinson 1987, Stangor & Ruble 1989).

Selle hüpoteesi tõestamiseks on tehtud palju uurimusi, mis oma tulemustega seda ka toetavad. Uurimuste tulemusel erinevates kultuurides (vt Bee 1992, Coker 1984, Eaton 1983, Kryzanowski & Stewin 1985) on laste arengus täheldatud arusaamist esmalt sugupoole jätkuvusest ja seejärel sugupoole püsivusest.

Ruble (1981, tsit. Bee 1992:392) uurimuses näidati 4–6 aastastele lastele koomiksfilmi, kus kas kaks tüdrukut mängisid mänguasjaga või siis kaks poissi mängisid sama mänguasjaga. Filmi vaatamise järel lastel mängida vaatlustoas, kus pakuti samasuguseid mänguasju, millega lapsed filmis olid mänginud. Nenditi, et need lapsed, kes olid juba saavutanud arusaama sugupoole püsivusest, matkivad endaga samast soost filmilapse käitumist rohkem kui need lapsed, kes polnud veel sellel arengutasemel, et oleksid mõistnud sugupoole püsivust. Teistes uurimustes on täheldatud, et sugupoole püsivuse saavutanud lapsed järgivad meelsamini samast soost täiskasvanu malli kui need lapsed, kes pole veel saavutanud mainitud arengutaset.

Kognitiivne teooria tegeleb kognitsioonidega — inimese ratsionaalse mõtlemisega. See eeldab, et inimkäitumist suunavad mõtted, mitte niivõrd alateadlikud tungid, konfliktid ja tunded (Payne 1995:153).

Kognitiivne teooria suunab käitumusliku sotsiaaltöö eemale käitumise mehhaanilisest tõlgendamisest, see uurib inim mõtlemise võimet kontrollida seda, kuidas stiimulid lapse käitumist võivad mõjutada. Kognitiivne teooria tähtsustab seega lapse tunnetuslikku aktiivsust, teadvuse osa soorolli sotsialiseerimises.

3.3.1. Sugupooleskeemide omandamisest lapseas

Sotsiaalsel ümbrusel on inimese sooidentiteedi ja minakäsitluse tekkes otsustav tähtsus. Sugupooleskeemide sisu on paljuski sõltuv lapse sotsialiseerumisümbrusest, sellest, missugused on kultuuris domineerivad sugupooleskeemid (Bem 1983).

Tabel 1. Ülevaade erinevatest soorolli käsitlevatest teooriatest (Clarke, Stewart, Friedman 1985:604).

BANDURA	KOHLBERG
Vaatleb omasoolise isiku käitumist	Tajub, kas ta on poiss või tüdruk
Mäletab ja imiteerib soole omast käitumist	Imiteerib nende isikute käitumist, kes on temaga samast soost
Võtab omaks soole iseloomuliku käitumise	Tunneb ühtsust ema või isaga, kuna on temaga samast soost
Identifitseerib end oma soorolliga	Identifitseerib end oma soorolliga

Sugupooleskeemi teooria hõlmab nii sotsiaalse õppimise kui ka kognitiivse õppimise vaatenurki (vt. tabel 1). Sotsiaalse sugupoole kujunemine skeemiteooria alusel tähendab seda, et laps õpib pikkamööda liigendama oma kogemusi sugupooltele tüüpilisest käitumisest, õpib valima informatsiooni. Sugupool toimib abina informatsiooni liigendamisel, tõlgendamisel ja kasutamisel. Laps õpib tüpiseerima (*“sex typing”* või *“gender typing”*) ja sotsialiseerub maskuliinsesse või feminiinsesse käitumisse, õpib ühendama teatud aspekte mehe tegevusega ja teisi naise tegevusega. Sugupooleskeem lapse tähelepanekuid valiva ja käitumist suunava asjaoluna areneb pikkamööda kogemuste kogunedes (Deux & Major 1987). Sugupool on oma paljude erinevate väljendusvormidega lapsele kergesti avanev võimalus liigendada ümbritseva maailma nähtusi (Turner & Gervai 1995). On täheldatud, et juba 18-kuused eristavad fotodel mehi ja naisi (Beal 1994).

Sugupooleskeemi teooria järgi on oluline ka see, missuguseid isiklike valikuid, järeldusi ja tähelepanekuid laps ise teeb, st. missuguseid skeeme sugupoolte erinevast käitumisest ta konstrueerib.

Sugupooleskeemid hakkavad kujunema niipea kui laps märkab erinevust meeste ja naiste vahel ning teab oma sugupoolt, seega umbes 2- või 3-aastaselt. Kuna sugupool on selge tähelepanekute jagaja, omalaadne filter, on lapsel kerge hakata liigitama oma tähelepanekuid selle võtmeerinevuse abil. Nii hakkab sugupool toimima magnetina, aidates lapsel liigitada uut informatsiooni, et ta saaks liigenduse tohutule teadmiste ja kogemuste hulga. Kuigi sugupooleskeem on algul liigendamata ja algeline, hakkab see siiski toimima informatsiooni liigitamisel ja valikul. Lapse soorolli stereotüüpide jäikus tuleneb tema mõtlemise konkreetisusest ja infotöötuse puudulikkusest. Paindlikkus tekib alles siis, kui kognitiivne areng jõuab teatud tasemele. Niipea kui see arusaam soorollist on hakanud kujunema, hakkab laps eelistama samast soost lapse või täiskasvanu tegevust.

On täheldatud, et sugupooleskeem kujuneb nii, et kõigepealt märkab laps mingeid jämedaid erinevusi maskuliinsete ja feminiinsete arusaamade ja käitumise vahel. Järgmisel etapil, 4–6-aastaselt hakkab laps veidi liigendatumalt märkama oma soole tüüpilisi tegevusviise, käitumisjooni ja omadusi. 8–10-aastaselt sisaldab lapse sugupooleskeem veelgi liigendatumaid detaile, mis puudutavad nii oma kui ka vastassugupoolt.

Paljud mõtlevad, et on oma kasvatajatöös ebaedukad, kui märkavad lapse skemaatilisi, jäiku arusaamu sugupoolte vahelistest erinevustest. Skeemiteooria järgi on siiski paratamatu, et laps moodustab malle erinevate sugu-

poolte tegevusest, kuna see aitab lapsel luua korda, mõistmist ja reegleid muidu kaootilisse teadmistulva ja oma mitmesugustesse uutesse kogemustesse. Laps vajab endale tingimata abiks eeskujusid ja reegleid sellest, kuidas mehed toimivad ja kuidas naised toimivad. Nagu teistegi reeglite puhul, omandab laps sugupooleskeemid väga jäikade ja absoluutsetena ning alles hiljem lubab neisse erandeid. Kuid reegli — sugupooleskeemi — kujunemine on igal juhul normaalne ja lapse arengus paratamatu.

Lapse poolt tunnustatud käitumismall mõjutab seda, missuguseid reegleid või skeeme laps sugupoolele tüüpilisest käitumisest loob, sest lapsel tuleb valida ka eeskujude vahel. Televisioon ja lastekirjandus on üheks neid eeskujusid loovaks alaks. Kuna lapsed on juba enne kooliiga vaadanud iga päev mitu tundi televiisorit, on nad kooli alguseks ühtekokku vaadanud mitmeid tuhandeid tunde teleprogramme. Võib arvata, et TV poolt vahendatud eeskujud mehe ja naise rollidest on suure mõjuga, sest laps on aldis looma oma arusaama sellest, kuidas mehed ja kuidas naised toimivad.

Mitmetes uurimustes (Arffman, Brunell 1983:60) on nenditud, et TV poolt vahendatud mees- ja naispilt on väga stereotüüpne. Naised on sageli paigutatud koduümbrusse või romantilistesse stseenidesse, mehed tööolukordadesse, autodesse või sporti. Mehed on sageli aktiivsetes, probleeme lahendavates olukordades, sõltumatud ja agressiivsed. Naistele on teleprogrammides tüüpiline tunnete väljendamine ja passiivsus. Mitmetes pikiuurimustes, kus on jälgitud laste televiisorivaatamise olemust ja ulatust, on nenditud, et palju teleprogramme vaadanud lapsed on võtnud omaks traditsioonilisemad ja jäigemad mallid soolise käitumise kohta kui need lapsed, kes on teleprogramme vähem vaadanud.

Stereotüüpseid rolle ja malle esitavad programmid aitavad küll lapsel luua oma skeemi meeste ja naiste tegevuse kohta, kuid teiselt poolt kitsendavad liiga skemaatilised programmid lapse arusaama tegelikkusest.

Poistel on tavaliselt jäigemad, absoluutsemad ja traditsioonilisemad mallid sugupoolte vahelisest käitumisest kui tüdrukutel. Kodust väljaspool töötavate emade lastel, nii tüdrukutel kui poistel, olid ameerika uurimuse (Bee 1992) järgi vähem jäigad arusaamad kui koduste emade lastel. Seegi räägib sellest, et võimalus näha, jälgida ja matkida võimalikult erinevates rollides mehi ja naisi laiendab lapse sugupooleskeeme. Teisalt on paradoksaalne, et laps vajab oma soodentiteedi kujunemiseks oma arengu mingil etapil selgeid, ühetähenduslikke, isegi skemaatilisi eeskujusid mehe ja naise käitumisest.

Käesolevas uurimuses lähtutakse sellest, et lapse ja tema keskkonna vahelisi vastastikuse mõjutamise suhteid saab kujutada astmeliselt laieneva süsteemina: iga aste on järgmisega omavahel seotud, sest iga eelnev süsteem kuulub ühtlasi ka järgmise koosseisu.

Bronfenbrenneri (1995) ökoloogilises teoorias on keskkond see, milles indiviid elab. Mikrosüsteemi kuuluvad perekond, sõbrad, kool ja koduümbrus. See on mikrosüsteem, kus toimub lapse kõige otsesem suhestumine ühiskonnaga vanemate, õdede-vennade, sõprade kaudu (Santrock 1995:51).

Mikrosüsteemi moodustab lapse vahetu, kõige lähem keskkond, nagu seda on kodu, lasteaiarühm, mängukaaslased ja sõbrad, st last ümbritsev ruumiline ja psüühilissotsiaalne keskkond, millega laps suhtleb. Määravateks on siin last kasvatavate või hooldavate täiskasvanute omavahelised rollid ja tegevusviisid. Kodude vahel on suuri erinevusi. Kodust saadavad muljed ja stiimulid on erinevad näiteks maapere puhul, kui kasvab 4–5 last ja peres on ka vanavanemad või siis suurlinna ühetoalises korteris asuval perel, milles kasvab üks laps ning vanemad käivad tööl kodust väljas. Mikrosüsteemi vaatekohast nähtuna mõjutab last pere suurus ja struktuur, inimsuhted ning tervis. Lapse individuaalse arengu tase sõltub ka vanemate taustast, st nende lapsepõlvkogemustest, kasvuümbrusest, tervislikust seisundist jne. Elus toimetulekuks tekib selleks vajalik kindlus ja turvatunne kodus omandatud suhtlemistavade baasil.

Mesosüsteem kujutab endast mikrosüsteemi laiendamist koduväliste institutsioonide ja isikute suunas. Selleks on kodu seos lasteaiaga, kooliga, tervisekeskustega, ka laiendatud perega (nt vanavanemate pered). Siin on avar tegutsemisväli lastekaitsetöötajale sekkumiseks selle nimel, et ära hoida lapse sattumist kriisiolukorda.

Mesosüsteemis laieneb lapse suhtlusring kodunt kaugemale, selles etendavad olulist osa sõbrad, tuttavad ning mõnevõrra naabridki. Siin algab ka osalemine harrastustegevuses. Tähtis on sotsialiseerumist mõjutavate tegurite samasuunalisus, see, et nad üksteist toetaksid.

Eksosüsteemiga ei ole arenev indiviid enam otseses vastasmõjus, seal paiknevad süsteemid ja nende protsessid mõjutavad keskkonda, milles indiviid elab ning mille kaudu lapse maailm avardub veelgi. Saadakse hulgaliselt muljeid, mis mõjutavad last kaudselt, kuid millest ometi oleneb lapse heaolu. Eksosüsteemi elementideks on vanemate töö ja tööga rahulolu, vanemate sotsiaalsed suhted väljaspool kodu (nt harrastused), aga ka kõik need sotsiaalsed teenused, mida on võimalik perele pakkuda raskustesse sattumise korral. Tugevateks mõjuriteks on ka massiteabevahendid — meedia tervikuna.

Makrosüsteem kujutab endast ühiskonna ideoloogilisi ja majanduslikke süsteeme, mis moodustuvad peret mõjutavatest etnilis-kultuurilistest, religioossetest ja sotsiaalmajanduslikest teguritest. Makrotasandina vaadeldakse ühiskonna hoiakuid ja väärtushinnanguid, ideoloogiat. Makrosüsteem hõlmab kultuuri ja sellega seotud mitmesuguseid ideoloogiaid, millest käesoleva uurimuse kontekstis omab erilist tähtsust juba pikemat aega kasvutendentsi ilmutanud feministlik suundumus ühiskondlike probleemide ja nähtuste käsitlemisel.

Kronosüsteem kajastab ühiskonnas aset leidvate sündmuste mõju indiviidile ajaloolis-sotsiaalses ning etnokultuurilises perspektiivis elukaare jooksul (Bronfenbrenner 1979, vt. ka Santrock 1995:50). Kronosüsteem hõlmab

ühiskonnas aset leidnud (või leidvate) sündmuste mõju indiviidile, seda ka lapsepõlves nähtu ja kuuldu kaudu. Näiteks käesoleva uurimuse kontekstis võib oletada siinsete poiste puhul tagasisidet nõukogudeaegse armeeteenistuse kohta kujunenud hoiakuga, mistõttu eesti poiste mänguasjade valikus oli püss esindatud tagasihoidlikumalt võrreldes soome poistega, sest eesti poistel tõenäoliselt ei seostu püssiga isamaakaitsemise motiiv.

Bronfenbrenneri ökoloogiline teooria kultuurist, viitab käitumise stereotüüpidele (reeglid), uskumustele ja teistele väljunditele, mida antakse edasi põlvest põlve. Kultuuride vaheline uurimus — ühe kultuuri võrdlemine teis(t)e kultuuri(de)ga annab palju infot laste arengu kohta üldse, nt. keskkonnas aset leidvate sündmuste ja keskkonnas toimuvate üleminekute mõju elukäigule jm.

Sooline sotsialiseerumine algab kodus. Vanemate mõjul, nende reaktsioonide ja käitumise ajal kujunevad lastel eelistused kindlate tegevuste, mänguasjade jms. suhtes. Repina ja Arutjunova (1984) kinnitavad, et 4-aastastel on kindlalt välja kujunenud sooline hoiak, st on tekkinud esmane ettekujutus mehe ja naise rollist. Kui lähemas kasvuümbruses puuduvad soolist sotsialiseerumist soodustavad tingimused, võib see protsess mõnevõrra häiruda. Seda esineb sagedamini lastekodu kasvandikel, aga ka nendes peredes, kus poega (poegi) kasvatab vaid ema. Teisalt on poisid paindlikud. Nad haaravad isa (mehe) ideaali sealt, kust seda vaid saada on. See võib olla õpetaja, treener, naabripoisi või sõbra isa. Eriti oluliseks peavad uurijad soorolli kujunemisel vanemate hoiakuid. Üldjuhul rõhutatakse tüdrukute kasvatamisel naiselikke omadusi, poiste kasvatases tegevuslikkust, aktiivsust.

Saarnivaara (1986) on märganud, et mänguolukordades peavad poisid kindlamalt kinni poistele omastest käitumismallidest kui tüdrukud oma soole omastest. Poiste mänguiga on kestvam, koolieelne periood on nende jaoks veel täielikult mängu päralt. Eelistatakse tehnilisi ja elektroonilisi mänguasju, mis meie ajale tunnuslik. Poisid tahavad olla poisid ja saada meesteks, aga tüdrukuid ahvatleb paljudel juhtudel hoopiski poiste tegevus ning poisi rollis olemine.

Poisid taotleavad lasteaias tegevusrikast programmi ja oma vajaduste ulatuslikumat arvestamist. Nad nõuavad enam vabadust ja iseseisvust tegevuse valikul kui osalemist kasvataja juhitud tegevuses.

Poisid on liikuvad, rahutud ja kärarikkad. Nad püüavad kogu oma olemusega ilmutada mehelikke omadusi — julgust, kangelaslikkust, jõudu. Poistes on midagi, mida ei taluta, ja on midagi, mida poisid ei talu. Soome lastepsühhiaater Sinkkonen (1992) on välja astunud poiste kaitseks. Ta peab veaks, et lastesse “surutakse täiskasvanute väärtusi nagu madu püssi sisse”. Näitena toob Sinkkonen rahukasvatuse, mis keelab poistele plastmasspüssid. Hämmastav on, et poiss teeb ilma eeskujudeta ja suurema vaevata püssi kas või puutükist, jookseb ringi, müristab ja laseb. Kõik poistele tüüpilised askeldused on sattunud vägivaldsete mängudena keelatud nimekirja. Poistel on meeles mõõgad, püstolid, Batmanid. Mängiva lapse fantaasia on sageli tõelisest julmusest kaugel ja hoopis teistsugune, kui arvab täiskasvanu. Just mängu kaudu peaksime laskma lastel maandada neisse kogunenud pingeid.

“Kasvatuse ideoloogia ei anna ruumi poisi tegutsemistahtele ning vallutustaotlustele,” pahandab arst. Veelgi enam. Päevakodudes pannakse poisid tikkima ja paberist lilli välja lõikama.

Poisid on tundlikud ja taluvad pingeid halvemini kui tüdrukud, neil on lastepsühhiaatri patsientide seas suur ülekaal. Haigepalates ravitakse enamasti poisse, kelle käitumishäireid pole lähiümbrus, näiteks kodu, päevakodu või kool enam talunud.

4.2. Lapse mäng ja mänguasjad

4.2.1. Mänguasjade valiku stereotüüpsus

Sugu on üks esimesi eristamisi, mida lapsed teevad, liigitades teisi, asju, mänguasju ja tegevusi. Mänguasjade stereotüüpseks muutumist on täheldatud juba 2-aastastel lastel (Kohlberg 1966) ning enamus 3–4-aastastest lastest võib kasutada soostereotüüpseid nimetusi tavaliste mänguasjade, tegevuste ja majapidamisülesannete suhtes (Turner & Gervai 1995).

Soorolli sotsialiseerumist ja arengut kujundavad paljud tegurid mitmesugustes raamistik: vanemad, õpetajad, eakaaslased kodus, päevakodus ja vabal mängimisel. Varasest lapsepõlvest peale annavad vanemad oma tütardele ja poegadele erinevaid mänguasju (Etaugh & Liss 1992). Tüdrukule ostetakse kõike, mis on seotud nukkude ja koduga, suunates teda alateadlikult emarolli. Poistele muretsetakse rohkem tehnilisi mänguasju (Niit 1995). Vanemad hakkavad soodsamalt reageerima sugupoolele tüüpilistele mängudele oma lapse teisel eluaastal, mis mõjutab lapse tegevusi ja mänguasjade valikut (Beal 1994). Kultuur mõjutab oluliselt laste sotsiaalset käitumist ja nende mängulise tegevuse väljendusrikkust.

Järjekindlalt esineb arengualases kirjanduses tõdemus, et lapsed eelistavad mänguasju, mis on traditsiooniliselt stereotüüpseid nende oma sugupoolele, mitte aga teise sugupoole mänguasju (Martin, Eisenbud & Rose 1995). 3–4-aastaste laste jälgimine kodudes, lasteaedades ja mängurühmades on näidanud, et poisid mängivad rohkem masinate, pallide ja sõjaliste mänguasjadega, tüdrukute mängus aga on rohkem kunstilaseid tegevusi, mängu nukkudega ja koduste asjadega, riietumist (Huston 1983, tsit. Turner & Gervai 1995).

Paljude mitmeid kultuure hõlmavate uurimuste ja vaatluste tulemused näitavad, et poisid kalduvad ilmutama tüdrukutest agressiivsemat käitumist ning tegelevad sagedamini kärarikka mänguga, mis hõlmab käitumist, mis on iseloomulik mängulisele võitlusele, maadlusele ja kukerpallitamisele. Tüdrukud on tavaliselt poistega võrreldes empaatilisemad ja järeleandlikumad (Turner & Gervai 1995).

Näib, et koolieelsetel aastatel ilmutavad lapsed kindlaid eelistusi soorolli stereotüüpsete mänguasjade ja

tegevuste suhtes ning kalduvad tagasi lükkama vastassoole stereotüüpseid mänguasju ja tegevusi. Vanemaks saades ilmutavad lapsed endiselt eelistust oma sugupoole tegevuste vastu, ning poisid säilitavad samal tasemel või isegi suurendavad eelistust mehelike tegevuste suhtes. Moller, Hymel & Rubin (1992) ja Etaugh' & Lissi (1992) järgi eelistasid tüdrukud mehelikke mänguasju ja tegevusi rohkem kui poisid eelistasid naiselikke. Vanemaks saades, lasteaiast kuni kooli 8. klassini eelistasid nii tüdrukud kui ka poisid tõusvas joones mehelikke mänguasju ja meessoost sõpru. Selle multikultuurse uurimuse eesmärgiks oli uurida, kui palju on tüdrukutel ja poistel mehelikke ja naiselikke eelistusi mänguasjade valimisel.

Rossi uurimuse järgi (tsit. Rusanen 1987:9) valisid 3–5-aastased poisid poemängudes mänguasju sugupoolega seotumalt kui tüdrukud. On leitud, et “lapsed valivad üldiselt küll meelsamini oma sugupoolele tüüpilisi mänguasju, kui alternatiiviks on neutraalne mänguasi. Neutraalne mänguasi kõljab jällegi meelsamini kui teisele sugupoolele tüüpiline mänguasi.” (Berry jt. 1984, tsit. Rusanen 1987).

On täheldatud erinevusi ka suhtumises (Pulkkinen 1984:91–92), nii et tüdrukud ja naised on beebidest rohkem huvitatud kui poisid ja mehed. Siiski näivad need poisid, kellel on lastehoidmiskohustusi, arenevat vähem agressiivseks kui nende eakaaslased, kellel niisuguseid kohustusi pole. See asjaolu toetaks Pulkkineni järgi oma vanuseliselt struktuurilt heterogeensete päevahoiurühmade säilitamist, kuna homogeensed rühmad säilitavad poiste dominantusvõistluse ega edenda hoidmise arengut.

Suhtumises nukumängudes (Sears, tsit. Maccoby & Jacklin 1975) on ootuspäraselt täheldatud, et tüdrukud olid poistest rohkem nukumängudest vaimustatud, oli neil siis nooremaid õdesid või mitte; poistest seevastu ainult need, kel oli nooremaid õdesid, näitasid end nuku eest hoolitsevatena.

De Lucia uurimuses (1961, tsit. Rusanen 1987:30–31) valisid lapsed väga kindlalt oma soole tüüpilisi mänguasju ning testija sool või tugevdusel polnud tähtsust. Feminiinsuse ja maskuliinsuse väljendused olid lasteaiaealistel üsna kindlad ja sotsiaalsetest tasudest sõltumatud.

Ullian (1981, tsit. Rusanen 1987:32–33) väidab, et poiste käitumine on 2–3-aastaselt palju stereotüüpsem kui tüdrukute oma. Ulliani järgi on poiste sooidentiteedi saavutamine raskem kui tüdrukutel, kuna mees poja eeskujuna erineb rohkem pojast kui naine tütrest. Peale selle vähendab veel tüdrukute verbaalne ja intellektuaalne varaküpsus erinevust naistest. Naise mall on ka sagedamini lapse poolt vaadeldav kui mehe mall. Mehisteks peetavad mänguomadused on pärit poisi oma sugupoole struktureerimisest. Mehiste mallide kasutamisega, pürgimisega võimu, tugevuse ja domineerimise suunas püüavad poisid peegeldada oma puuduvat maskuliinsust (Ullian 1981, tsit. Rusanen 1987). Ulliani arvates (ibid.) muudab poiste eelpool kirjeldatud vajaduse sunnitus küsitavaks selle, kas tuleks poistele pakkuda tüdrukute mängu ja vastavalt tüdrukutele poiste mängu — kuna poisid vajavad oma identiteedi tugevdamiseks just “poisilikke” mängu. Täiskasvanu mõjutusvõimaluseks jääks seega seletada lastele sugudevahelisi tõelisi erinevusi ja panna nad selle kaudu mõistma sugupoole võrdõiguslikkust.

See, et tüdrukud ei suhtu mängudes naise rolli nii järgalt ja tõsiselt kui poisid mehe osasse (Riihonen 1991:19), räägib samuti poiste suuremast vajadusest rõhutada oma sugu.

Poiste mänguasjade valiku stereotüüpsus võrreldes tüdrukutega ilmneb Carteri uurimuses, milles intervjuueriti 60 ligikaudu 5-aastast last (Carter, Bruce, Levy, Gary 1988), ja Eisenbergi uurimuses (Eisenberg jt. 1985), milles uuriti 1–2-aastaste tüdrukute ja poiste mänguasjade valikut. Eisenbergi uurimuses selgitati vanemate mõju mänguasja valikule ja mängudele. Täheldati, et poiste vanemad valisid rohkem neutraalseid ja maskuliinseid kui feminiinseid mänguasju, tüdrukute vanemad jällegi rohkem neutraalseid kui maskuliinseid või feminiinseid mänguasju.

Smetana ja Letourneau' uurimuses (1984) uuriti vaatluse teel 64 eelkoolialise (2–6-aastase) tüdruku ja poisi sootüüpilisi tegevusi (*sextyped activities*) ning mängukaaslaste valikut (oma või vastassugupoolest) vaba mängu ajal. Täheldati, et sõltumata sellest, missugusel sugupoole püsivuse arengu etapil katsealused olid, valisid nad mänguasju ja tegevusi vastavalt soole mängides üksi või oma soo esindajatega, ei teinud seda aga segarühmades. Täheldati, et poisid on oma tegevustes (*activity preferences*) rohkem seotud sooga ka vastastikusel sotsiaalsel mõjutusel, kui mängus osales mõlemast soost lapsi.

Alexander ja Hines (1994) uurisid piltide abil kuuekümnepäevase 4–8 a. lapse mängukaaslase valikut selgitamiseks, kuidas valikut mõjutavad mängukaaslase sugu ja mängustiil (feminiinne / maskuliinne).

Sõltumata east valisid poisid pildidel esitatud mängukaaslase mängustiili põhjal: poisid valisid meelsamini feminiinse mängukaaslase, kelle mäng esindas maskuliinset mängustiili kui feminiinset mängiva maskuliinse kujutise.

Vanemad tüdrukud (6–8 a.) valisid mängukaaslase poistega sarnaselt mängustiili kaudu; samas nooremad tüdrukud (4–5 a.) valisid mängusõbra soo järgi.

Kui sugupool ja mängustiil esinevad võistlejatena, siis tüdruk ja poiss valivad mängukaaslase mängustiili järgi. Mängukaaslase mängustiil on tähtsam kui sugu (“*gender labels*”), eriti poistel. Seega võib järeldada, et poisid on mängustiili valikul stereotüüpsemad kui tüdrukud. Poistel on tugevam vajadus oma sugupoole mängude järele (Alexander & Hines 1994).

Eri vanuses lapsi uurides leiti, et tüdrukud eelistavad maskuliinseid mänguasju rohkem kui poisid feminiinseid ja vanemaks saades eelistavad nii tüdrukud kui ka poisid üha rohkem maskuliinseid mänguasju ja poistest sõpru. Uuritavad lapsed — 145 poissi ja 100 tüdrukut — esindasid lasteaiaealisi ning koolilastest 3., 6. ja 8. klassi lapsi (Etaugh 1992).

Vaadeldes laste mänguolukordi eelkoolieas, märgati, et poisid, kes eriti mängisid maskuliinsete mänguasjadega,

olid harvemini lähikontaktis oma õpetajaga (Powlishta jt. 1993).

On uuritud ka mänguasjaostude stereotüüpsust. Ungar (1982) uuris katseliselt soolise suundumusega mänguasjade valikut. 10 ostjat pöördus 28 mees- ja 106 naissoost müüja poole, paludes abi mänguasja valimisel 5-aastasele õepojale või -tüttele. Tulemused näitasid, et müüjate nõuanded esindasid peamiselt traditsioonilisi soorolliootusi. Ühtekokku andsid müüjad rohkem sugupoolele stereotüüpseid kui neutraalseid soovitusi ning siin polnud erinevusi müüja vanuse või poeletüübi muutudes. Nagu oletatud, said meessoost ostjad rohkem sugupoolega seotud soovitusi kui naissoost ostjad ja eriti siis, kui mõlemad otsisid nõuannet poisile ostetavaks mänguasjaks. Tulemused kinnitasid oletust, et müügipersonali stereotüüpsed arusaamad tugevdavad vanemate sooga seotud mänguasjade valikut.

Intervjuuerides mänguasjade osakonnas 512 klienti saadi toetust varasematele uurimistulemustele selle kohta, et vanemad julgustavad väikelapsi sugupoolele omasteks mängudeks (*sexappropriate play*), ostes traditsioonilistele stereotüüpidele vastavaid mänguasju (Fisher-Thompson 1993). Küsides 46 mees- ja 84 naissoost üliõpilaselt, kummale nad ostaksid pildil oleva mänguasja (näidati 64 pilti), leiti, et domineerivad traditsioonilised soorollihinnangud. Katseisikud hindasid enda poolt maskuliinseks peetavad mänguasjad ka rohkem aktiivsust nõudvateks kui feminiinsed mänguasjad (Fisher-Thompson 1990).

Võrreldes 120 tüdruku ja poisi füüsilist ümbrust varases lapsepõlves täheldati muuseas erinevusi tüdrukute ja poiste riietumise värvivalikutes, mänguasjades, mööblis. Poistel oli rohkem spordivarustust, tööriistu, suuri ja väikesi sõidukeid ning nende riietest valitsesid rohkem sinine, punane ja valge värv. Tüdrukutel oli seevastu rohkem nukke, fantaasiakujusid (*fictional characters*), laste mööbliesemeid ning neil oli sagedamini roosasid ja mitmevärvilisi rõivaid. Näib nii, et tüdrukud ja poisid kogeavad juba väga varakult oma ümbruses erinevusi ning seda arvatakse mõjutavat teatud võimete hilisemat arengut ja harrastuste valikuid (Pomerleau jt. 1990).

Vastsündinu õnnitluskaarte (61 tüdruku- ja 61 poisi kaarti) uuris sugupoole stereotüüpide vaatenurgast Bridges (1993) sisuanalüüsi abil, milles ilmnis kaartide vahel mitmeid erinevusi. Poiste kaartidel domineerisid visuaalsed fantaasiad füüsilisest aktiivsusest, nagu näiteks tegevusmänguasjad. Seevastu tüdrukute kaartidel oli rohkem sõnalisi tundeväljendusi, mis sisaldasid meeldivust ja hoolitsust. Lisaks sellele esines poiste õnnitluskaartidel sagedamini kui tüdrukute omadel teade vanemate ja / või lapse õnnest.

Kui uuriti laste ja vanemate vastastikust mõjutust ja mänguasju, kiitsid lapsed innukalt heaks paljud mänguasjadest, mida vanemad pakkusid, ja laste innustus oli samasugune kõigi kolme rühma (feminiinsed, maskuliinsed, neutraalsed) mänguasjade puhul (Idley jt. 1993).

Televisiooni mänguasjareklaami sugupoolekommunikatsiooni vaadeldes täheldati, et poistele suunatud reklaami iseloomustas praktiline alltekst (*subtext*), tüdrukutele suunatu oli oma alltekstilt tundeline (*emotional in tone*) (Rajecki jt. 1993).

Laste jõulukungisooive uurides täheldati, et laste poolt soovitud mänguasjad olid lapse soo suhtes stereotüüpsemad kui mittesoovitud. Mittesoovitude puhul ilmnis, et vanemad valisid lapse soo suhtes neutraalsemaid mänguasju: muusikainstrumente, kunstitarbeid ja kasvatuslikke mänguasju oma poegadele ning kasvatuslikke mänguasju oma tütardele (Robinson & Morris 1986). Ka Almquist on uurinud ea ja soo erinevusi laste jõulukungisooivides (4. klassi 26 poisi ja 17 tüdruku ning 1. klassi 13 poisi ja 11 tüdruku poolt jõuluvanale kirjutatud kirja alusel) ja täheldanud, et nii tüdrukud kui ka poisid soovisid arvult umbes ühepalju kingitusi. Kuigi mõlemas klassis eelistasid lapsed rohkem neutraalseid mänguasju, olid siiski veel selleski vanuses poiste mänguasjasooivid oma sooga seotumad (*sexappropriate toys*) kui tüdrukute omad (Almqvist 1994).

Võib väita, et poiste mänguasjade valik ja mängud on stereotüüpsemad kui tüdrukute omad, olgu siis tegemist üheaastaste või viieaastastega. Tüdrukud ei suhtu naise rolli nii julgelt ja tõsiselt kui poisid mehe omasse. Laste mänguasjade valikut mõjutavate välistegurite, nagu vanemate, müüjate, õdede/vendade ja sotsiaalse ümbruse mõju on selgitatud ja leitud, et need peamiselt tugevdavad stereotüüpe.

4.2.2. Mänguasjade valiku ja mängude tähendusest sotsialiseerumisprotsessis

Almquist (1994) on uurinud rootsi laste päevahoiu mänguasjakultuuri ja täheldanud, et uurimuste peamiseks vaatenurkadeks on olnud mänguasjade roll laste mängudes, kognitiivses arengus ja soolises sotsialiseerumises ning et mänguasjauurimustes valitseb peamiselt psühhoanalüütiline teooria. Suurem osa mänguasjauurimustest on katselised ja harva kontekstuaalsed. Almquist uuris päevahoiu mänguasjakultuuri küsitlusega.

Miller (1987) uuris sugupoolele stereotüüpsete mänguasjade erinevusi sellest vaatenurgast, mida need tähendavad tüdrukute ja poiste kognitiivsele ja sotsiaalsele arengule. Võib oletada, et kui tüdrukud ja poisid mängivad erinevate mänguasjadega, siis erinevad kogemused koos muu sotsialiseerumiskogemusega toovad endaga kaasa erineva kognitiivsete ja sotsiaalsete oskuste arengu. Sajale täiskasvanule (50 naist ja 50 meessoost katseisikut), kellest keegi polnud väikeste laste ema või isa, anti ülesandeks liigitada 50 mänguasja 12 "funktsionaalsesse" dimensiooni. Võrdlused näitasid, et katseisikud hindasid maskuliinsus/feminiinsus — skaala järgi 41 mänguasja 50-st sobivuse suhtes erinevateks tüdrukutele või poistele. Feminiinseteks peeti kodule orienteeritud mänguasju (teenõud, triikraud, nukumaja, nukk jms) ning pehmeid mänguasju, kuna aga poiste mänguasjade hulka paigutati sõidukid, pallid, relvad, ehituslelud. Näiteks peetakse ehitusmänge olevat seoses ruumiliste oskuste arenemisega. Mainitud uurimuse järgi näib ehitamine olevat ka seoses loovusega, kuna niisugused mänguasjad asetati samasse skaalasse.

Uurides tüdrukute ja poiste poolt soovitud mängu ja harrastusi täheldati, et lapsepõlves on meeskonnamängud

soositud mõlematel — nii tüdrukutel kui poistel, kuid soosing väheneb lapsepõlvest noorusesse jõudes. Tüdrukutel on see vähenemine märksa dramaatilisem kui poistel (Vaughter jt. 1994).

Mängudega samastumises võib näha soolisi erinevusi, nukumängudes samastumine erineb automängudes samastumisest. Nukkudega mängivad tüdrukud matkivad ema samastudes temaga ja harjutades sel moel eluks lähisuhtes. Tüdruk samastub vaheldumisi lapse või emaga ja harjub seega juba varakult mõistma lähisuhtes mõlemaid osapooli. Automängus leiab rõhutamisest ja selles samastutakse isaga/mehega. Kui poiss mängib tehniliste mänguasjadega ja õpib vabatahtlikult tehnikat valitsema, tugevnevad temas algatusvõime ja iseseisvuspüüded ning ta samastub isikutega, kes tema silmis juhvivad maailma (Eliasson & Carlson 1993:46).

Inimsuhtemängudes on positiivne, et laps õpib mõistma teisi inimesi ja arvestama nende tunnetega. Kui aga tüdruk pühendub enam nendele mängudele, muutub ta sõltuvamaks teiste inimeste arusaamadest kui poiss, kes on õppinud tegutsema rohkem omatahtsi (Eliasson & Carlsson 1993:47).

Laste mängutavadeski on erinevusi, näiteks mängivad tüdrukud rohkem kodumail kui poisid (Liik 1995:18). Tüdrukud kasutavad oma mängudes rohkearvulisemalt inimsümboliteid ja kõnet kui poisid, kes jällegi kasutavad enam esemeid (Eliasson & Carlson 1993:48). “Füüsilisel ponnistusel ja plaanipärasel uurimisel on [tüdrukute silmis — A.L.] vähem tähtsust. Mängude eesmärgiks on arendada üha keerukamaid mängurituuaale ja tseremooniaid, mida harjutatakse piiratud alal. Tüdrukud arendavad välja mingisuguse vabatahtliku formaalsel korral ja monotoonsusel põhineva mudeli. Sama malli võime identifitseerida uuesti täiskasvanud naiste tegevuses.” (Eliasson & Carlsson 1993:49). Enamasti mängivad tüdrukud rollimänge ja poisid ehitusmänge ning need mallid ilmnevad hiljem naiste ja meeste kutsevalikus (Eliasson & Carlsson 1993:49).

4.3. Täiskasvanu osast sotsiaalse stereotüüpsuse kujunemisel

Deux' ja Majori (1987) sotsiaalse kognitsiooni teooria järgi on inimene aktiivne teadmiste käsitleja, kes püüab tähelepanekuid tehes luua pilti sellest sotsiaalsest tegelikkusest, kus ta elab. Lasteaiakasvataja teeb tööolukorras valival moel tähelepanekuid lastest, kelle juhina ta tegutseb. Tähelepanekuis põhjustavad valimist mitmed asjaolud: nii vaatleja minapilt, kultuur oma normide ja ootustega, olukord, kus tähelepanekuid tehakse ja ka vaadeldava objekti tunnusjooned. Eriti kergelt põhjustavad meis tähelepanekute valikulisust, nende kategooriatesse jagamist vaadeldava objekti sugu, vanus ja rass (Deux & Major 1987).

Sugupoolega seotud tähelepanekute sisu kohta on väga palju uurimusi. Paljudes uurimustes on täheldatud, et inimesed ootavad mehelt sõltumatumat, aktiivsemat, agressiivsemat ja omaalgatuslikumat käitumist kui naiselt (Kagiticba & Berry 1989). On täheldatud, et õpetajad peavad poisse huvitavamateks õpetatavateks kui tüdrukuid (Niit 1991; Tarmo 1991), samuti seda, et lasteaiakasvatavad peavad tüdrukuid poistega võrreldes sotsiaalselt võimekamateks (Tulva 1992; Keskinen, Leppiman, Sato 1994). Nii arvasid soome lasteaiakasvatavad, aga mitte jaapanlased, kui mõlemad rühmad kirjeldasid struktureeritud ankeediga oma lasterühma lapsi (Keskinen & Latikka 1994). Kasvataja tähelepanekud lastest ja nende tähelepanekute põhjal kujunevad ootused lapse käitumise kohta suunavad kasvataja tegevust, reguleerivad kasvataja seisukohavõttu lapse suhtes vastastikuse mõjutuse olukordades.

Täiskasvanuid on tõdetud suhtuvat tüdrukutesse ja poistes erinevalt. Tüdrukute juures hinnatakse enam sõltuvust, poiste juures omaalgatuslikkust (Maccoby 1980, Rusanen & Rusanen 1987, Niit 1995).

Soo kategoriseeriv mõju ilmneb eriti niisugustes olukordades, kus meil puuduvad individuaalsed andmed objektiks olevate isikute kohta (Fiske 1993). Selle põhjal võib oletada, et õpetaja kategoriseerib lapsi rohkem õppeaasta algul, kui ta neid veel ei tunne, kuid võib oletada ka, et šabloone stereotüüpne käitumine väheneb, kui õpetaja on saanud lastega tuttavaks. Samuti võib oletada, et lapse soo kategoriseeriv mõju on lastekaitsetöötajate puhul küllalt suur seni, kuni nood pole lapse ja tema olukorraga küllaldaselt tuttavad. Sugupoolest sõltuvad ootused on tugevad lapsendamise puhul, mille puhul suurem osa adopteerijatest esitavad kindlaid nõudmisi lapse soo suhtes, pööramata tähelepanu muile momentidele. Võib samuti arvata, et sugupool liigitab õpetaja tähelepanekuid lastest rohkem siis, kui õpetaja hindab oma käsitusi lastest üldiselt, mitte aga siis, kui õpetaja kirjeldab oma käsitusi talle tuntud lastest.

Õpetajate ja tüdrukute ning poiste vastastikust mõjutust on uuritud eriti koolimaailmas (Lampela 1995), kuid väikeste laste kasvatajate sotsiaalseid kognitsioone laste soo suhtes on uuritud vähe. Olen huvitatud eriti sellest, missugusel määral mõjutab lapse sugupool täiskasvanu kategoriseerivaid tähelepanekuid.

Kasvatavad prognoosivad, et poiss tekitab märksa sagedamini häirivaid olukordi kui tüdruk (Peltonen jt. 1991). Kasvataja seisukohalt on otstarbekas, et ta on kiiremini valmis meetmeteks seoses poisi kui tüdrukuga, kuna tal on olemas tugeva ootusena poisi tegevuse ägenemine olukorda häirivaks (Korpinen 1990; Tarmo 1991).

Sugupool kasvataja tähelepanekute valivust põhjustava asjaoluna on loomulik ja otstarbekas. Lasteaiakasvataja on oma lasterühmast ümbritsetuna olukorras, kus on saadaval inimlikult vaadates liiga suur hulk informatsiooni. Ta peab paratamatult tegema tähelepanekuid valivalt. Kasvataja lihtsalt ei suuda suures lasterühmas kõike saadaval olevat tähele panna (Rauste von Wright & Wright 1994).

Sugupool on üks neist kultuuri “kergesti” pakutavatest vaatenurkadest, mille abil me vaatlusmaterjale kontsentreerime. Kuigi soome kultuur on Hofstede (1980, 1993) järgi nn. feministlik kultuur, kus maskuliinsed ja feminiinsed väärtused, normid ja tegevused ei erine üksteisest väga tugevasti, oodatakse siiski ka soome kultuuris tüdrukult ja poisilt erinevat käitumist. Lasteaiakasvatavad juhivad oma töös neist kultuuriga seotud ootustest ja nende tähelepanekud valitakse kultuuri poolt reguleerituna.

Lasteaiakasvatava suurem tundlikkus poiste reageeringute suhtes võrreldes tüdrukute omadega on loomulik ka sel põhjusel, et poisid hoiavad rohkem teiste omaealiste kui kasvatava poole (Beal 1994; Niit 1995). Poiste rohked kontaktid teiste poistega ja vähesed kontaktid kasvatajaga tekitavad olukorra, kus kasvataval on raskem prognoosida poisi tegevust kui tüdruku oma, kellele on tüüpiline olla näiteks silmsidemes kasvatajaga. Poisid on kasvatajale üllatuslikumad, sest nad väldivad kasvatajaga kontakti. Poiste üllatuslikkus hoiab omakorda kasvatava valvsa poisi häireid prognoosivate tegevusvihjete suhtes.

Tüdrukute ja poiste sõbrussuhete struktuuri erinevus (Beal 1994) põhjustab seda, et kasvatava sotsiaalses tegelikkuses on poiste suunamine teistsugune protsess kui tüdrukute suunamine. Tüdrukute kindlad väikesed rühmad ja otsekontaktid kasvatajaga loovad kasvatajale võimaluse saada tüdrukutelt tagasisidet oma tegevuse või mõju kohta. Seevastu poiste suuremad rühmad ja vähesemad otsekontaktid kasvatajaga põhjustavad seda, et poiste suunamine peab osaliselt toimuma teiste poiste mõjutamise kaudu, kaudse suunamistegevusena.

Poiste suunamise komplitseeritus ja poiste poolt kasvatajale suunatud otsekontaktide vähesus võib säilitada kasvatava mõtetes erilise "valveloleku", mis võib ilmned ja olla subjektiivselt kogetav lühemaajalise perioodina. Kasvatava kiirem reageerimine poisi tegevusele on otstarbekas ja tegevuse suunamise seisukohalt arukas lahendus. Fiske & Neubergeri (1990) järgi on inimesed "piisavalt head vaatlejad". Antud olukorras pole vaja rõhutada tähelepanekute ekslikkust, näiteks stereotüüpsust, vaid otstarbekust. Teatud olukordades, näiteks teatud tööolukordades, suunavad inimese vaatlustoiminguid põhikategooriad, milleks võib olla sugupool, kuna on võimalik, et individualiseeritud andmeid pole kasutada. Niisuguseid põhikategooriatest lähtuvaid vaatlusolukordi iseloomustavad muuseas kognitiivne kiirus või uskumus, et "otsustamatus läheb kalliks maksma". Kiirelt reageerivas väikeste laste rühmas võib ühe lapse poolt alustatud tegevuse saboteerimine kergesti levida ja tekitada kasvatajas tunde, et ta peab kiiresti vahele segama: otsustamatus seoses poisi käitumisvihjetega võib tekitada rohkem raskeid või prognoosimatuid tagajärgi kui tüdruku käitumisvihjete tähelepanuta jätmise.

Sugupoolest sõltuvaid ootusi ja sellega seotud ebaotstarbekohast käitumist võib ette tulla ka sotsiaaltöös ning eriti lastekaitsealasest tegevuses. Siin on vaja tunda mitte ainult perekonda, vaid arvesse tuleb võtta ka sugupoolest johtuv reageering, mis on tihedas seoses lapse (laste) kultuuritaustaga, nende minapildiga oma sugupoole suhtes ja asjaoludega, mis on mõjutanud selle minapildi kujunemist. Nii näiteks võib oletada, et tütarlapsed on tundlikumad isa väärkäitumise (alkoholism) suhtes, samal ajal kui eelkooliealine poiss elab ema normist kõrvalekaldumisi üle tugevamalt võrreldes tüdrukuga.

5. Kokkuvõte

Eesti (n=54) ja soome (n=50) kasvatavate arvamuste ning eesti (n=579) ja soome (n=494) laste küsitlemisel saadud tulemuste alusel võib sotsiaalse sugupoole ja sooidentiteedi suhtes tuua esile järgmist.

- Eesti kasvatavate suhtumine sotsiaalse sugupoole komponentidena loetletud hoiakute suhtes (koosmängimine või omaette mängimine, täiskasvanuga kontakteerumine / mittekontakteerumine jt.) osutus soome kasvatavatega võrreldes tunduvalt polaarsemaks — eesti kasvatavad hindasid tüdrukuid poistega võrreldes sotsiaalselt võimekamateks.

- Mänguasjade valiku testi järgi ilmutasid eesti (n=58) lapsed soome (n=60) lastega võrreldes tunduvalt suuremat huvi sugupoolele stereotüüpsete kas siis feminiinseteks või maskuliinseteks liigitatud mänguasjade vastu. Soome laste valikus ei tulnud maskuliinsus/feminiinsus nii tugevasti esile.

- Niisiis võib täheldada eesti ja soome kasvatavate ning laste suhtumistes valitsevat samasuunalisust: tüdrukuid peetakse mõlemal maal sotsiaalselt võimekamateks, nagu on ilmnenu varasematest uurimustest (Keskinen 1995, Keskinen, Sato 1994); eesti laste ja kasvatavate puhul on see sotsiaalse sugupoole stereotüüp tunduvalt jäigem võrreldes soome kasvatavate ja laste pehmema, vähem diferentseeritud suhtumisega sugupoole fenomeni.

- Sooidentiteedi kujunemise etappide osas kattuvad meie uurimistulemused varasemas teaduskirjanduses avaldatud andmetega (vt Slaby, Frey 1975). Ka meie uuringus võis täheldada sooidentiteedi arengut suunas — arusaam oma soost, sugupoole jätkuvuse mõistmine, sugupoole püsivuse mõiste kujunemine.

- Nii Eestis (n=60) kui Soomes (n=83) ei ole lapse sool tähtsust sugupoole jätkuvuse ja püsivuse mõistmisel kultuurisiseselt; erinevused ilmnevad Eesti ja Soome võrdlusandmete taustal. Soomes on meie uuringu järgi sooidentiteedi kujunemine tunduvalt tugevam võrreldes eesti lastega.

- Ka vanusel (alla 4 a. ja üle 4 a.) pole mõju lapse sugupoole jätkuvuse ja püsivuse mõistmisel (teades, et 3–6 eluaasta on olulisimad nimetatud arusaamade kujunemisel).

- Püstitatud hüpotees leidis üldjoontes kinnitust, mida näitavad uurimistulemused.

- Kokkuvõtvalt täheldati eesti ja soome kasvatavate ning laste suhtumistes samasuunalisust: tüdrukuid peeti mõlemal maal sotsiaalselt võimekamateks. Eesti kasvatavate puhul on hoiak sotsiaalse stereotüübi suhtes tunduvalt jäigem. Mänguasjade valikus eelistasid poisid tüdrukutest enam oma soole stereotüüpseid lelusid. Sooidentiteedi kujunemise etappide osas võis samuti täheldada, et arusaam sugupoole jätkuvusest kujuneb varem kui sugupoole püsivusest.

- Katse tulemuste põhjal võib järeldada, et kultuuril on mõju sugupoole skeemist lähtuvalt rõhutada rohkem sugupoole jätkuvust, vähem püsivust

- Võrreldes varem ilmunud andmeid käesoleva uurimuse omadega selgub, et 4 a. vanuses pole arusaam

soolisest püsivusest veel kaugeltki üldine ja lõplik.

- Eesti ja soome kasvatajate ning laste uurimine sotsiaalse sugupoole suhtes valitsevate hoiakute osas tõi esile kahe maa vahelise kultuuri erinevuse antud küsimuses. Kuigi nii Eesti kui ka Soome kuuluvad ühte individualistlikku kultuuritüüpi, on Soomes toimunud feministliku suundumuse juurdumine nii olmes kui kasvatustavades, mistõttu soome kasvatajad ning lapsedki pole kaugeltki sel määral kinni sotsiaalse sugupoole stereotüübis kui eesti kasvatajad ja lapsed.

Niisiis pole mänguasjade valiku testis ilmnenu neutraalsem suhe sugupoole stereotüüpi seletatav mitte soome laste ignorantsusega (sooidentiteedi osas olid eesti lapsed soome lastega võrreldes nõrgemad), vaid ilmselt teistsuguse suhtumisega — soome tüdrukud ja poisid teavad küll, kes nad on, kuid seejuures julgevad jääda iseendaks ehk piltlikult öeldes “ei tee oma soost numbrit.”

Eelnevat arvesse võttes tuleks Eestis pöörata suuremat tähelepanu sotsiaalse sugupoole ja sugupoole stereotüübi mõistete tutvustamisele koolituse kaudu kõigil aladel, kus on tegemist sookäsituse muutmise vajadusega realistlikumaks ja humaansemaks, seda eriti lastega tegelejate hulgas (kasvatajad, õpetajad, lastekaitseõunikud jt.).

Töö tulemused võimaldavad teadvustada lastekaitsetöötajatele ja kasvatajatele täiskasvanu rolli lapse sooidentiteedi ja selle kaudu sotsiaalse turvalisuse kujunemisel, mis on tähenduslik sotsiaaltööle tervikuna.

Muutunud ühiskonnas on peetud sobivaks uueks lähenemisviisiks läheneda uuritavale objektile nimelt sugupoolest (*gender*) lähtuvalt, mille tagasihoidlikuks katseks saab pidada ka käesolevat uurimust. Soouurimus kui meil veel vähelevinud interdistsiplinaarne ala esitab üha uusi väljakutseid; reageeringutest annab tunnistust kasvõi naisuurimiskeskuse tegevusele sihi seadmine (vt. Pilvre, Kolga 1996). Hakatus soouurimuse suunas on tehtud lapse tüdrukuks ja poisiks, naiseks ja meheks kujundamise seisukohalt, selle pedagoogilis-psühholoogilisi ning ühiskondlikke aspekte silmas pidades.

Kasutatud kirjandus

- Adler, L.A.** (ed.) (1993) International handbook on gender roles. Greenwood Press. USA.
- Alexander, G.M. & Hines, M.** (1994) Gender labels and Play Styles: Their relative Contribution to Children's selection of Playmates. *Child Development* 65, 869–879.
- Almqvist, B.** (1994) Approaching the Culture of Toys in Swedish Child Care. A Literary Survey and Toy Inventory. *Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in Education* 54. Uppsala.
- Arffman, I. & Brunell, V.** (1983) Sukupuolten psykologisista eroavunksista ja niiden syistä. *Kasvatustieteiden tutkimuslaitos. Solosteita ja tiedoteita* 238. Jyväskylän yliopisto.
- Atkinson R.L., Smith E.E., Hilgard E.R.** et al. (1985) Introduction to Psychology. 9th edition. New York, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers (4 BJ).
- Bandura, A.** (1969) Social Learning Theory of Indeficatory Processes. In *Handbook of Socialization Theory and Research*. Ed. by Goslin D.A. Chicago, p. 213–263.
- Bee, H.** (1992) *The Developing Child*. Sixth edition. Harper Collins College Publishers. New York.
- Beal, C.R.** (1994) *Boys and Girls: The Development of Gender Roles*. McGraw-Hill. USA.
- Berry J.W., Poortigna Y.H., Segall M.H. & Dasen P. R.** (1992) *Crosscultural psychology. Research and applications*. Cambridge university Press. Cambridge.
- Bronfenbrenner, U.** (1979) *The Ecology of Human Development*. Harward University Press. Cambridge, MA.
- Bussey & Bandura, A.** (1992) Self-Regulatory Mechanisms governing Gender Development. *Child Development*, Oct. Vol. 63 (5) 1236–1250.
- Carter, D. B. & Levy, G. D.** (1988) Cognitive aspects of early sex-role development: The influence of genderschemas on preschooler's memories and preferences for sex-typed toys and activities. *Child Development*, Jun. Vol. 59 (3), 782–792.
- Damon** (1977) tsit. Bee 1992 lk. 393
- Deux K. & Major B.** (1987) Putting gender into Context: An Interactive Model of Gender-Related Behavior. *Psychological Review*, Vol. 94, No 3, 369–389.
- Doi T.** (1981) The anatomy of dependence. The key analysis of Japanese behavior. Kodansha International. Japan.
- Eliasson, M. & Carlsson, M.** (1989) *Naisen psykologia*. Suom. Marja Haapia (1993). Lademann.
- ENE 5 kd.** (1990), Tallinn "Valgus", 202.
- Etaugh, C. & Liss, M. B.** (1992) Home, school and playroom: training grounds for adult gender roles. *Sex Roles* Feb. Vol. 26 (3–4), 129–147.
- Fisher-Thompson, D.** (1990) Adult sex-typing of children's toys. *Sex Roles* Sep. Vol. 23 (5–6), 291–303.
- Fisher-Thompson, D.** (1993) Adult toy purchases for children: Factors affecting sex-typed toy selection. *Journal of Applied Developmental Psychology*. Jul.-Sep. Vol. 14 (3), 385–406.
- Freud, S.** (1971) *Seksuaaliteooria*. Jyväskylä. (alkup. 1905).
- Goldstein, E.** (1984) *Ego Psychology and Social Work Practice* (New York, Free Press).
- Haataja, M.-L.** (1992) Tasa-arvokasvatusprojekti neljässä kajaanilaisessa päiväkodissa vuosina 1987–1990. Loppuraportti. Oulun yliopisto. Kajaanin täydennyskoulutusyksikkö.
- Hakanen, A.** (1993) Objektisuhteiden merkitys yksilön kehityksessä. *Kehityopsykologian perusteita*. Turun yliopiston täydennuskoulutuskeskus. 2. painos.
- Herkel, A.** (1989) *Mina, sina, meie*. Rmt. 108 lk.
- Hirdmann, Y.** (1985) *Kvinnostategier för makt*. Teoses: *Makt och kön*. Stockholm: JÄMFO
- Hofstede, G. & Bond, M. H.** (1984) Hofstede's culture dimensions: An independent validation using Rokeach's value survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 15, 417–433.
- Hofstede, G.** (1993) *Kulttuurit ja organisaatiot*. Mielen ohjelmointi. Juva 1993.
- Idle, T., Wood, E. & Desmarais, S.** (1993) Gender role socialization in toy play situation: Mothers and fathers with their sons and daughters. *Sex Roles* Jun. Vol. 28 (11–12), 679–691.
- Isajev, D.H., Kagan V.E.** (1988) *Polovoe vospitanie I psihogigiena pola u detei*. Leningrad, lk. 45–69.
- Karpinen, S., Niemi, P.** (1987) *Naisten ja miesten sukupuoliroolit, arkitoiminta ja ihmiskuvaukset*. Turku, 90 lk.
- Keskinen, S., Tiensuu, R.** (1988) Tutkimus työnohjauksen vaikutuksista päivähoitotyössä. *Kasvatus- ja perheneuvolan tutkimuksia* 1. Turun kaupungin sosiaalikeskuksen julkaisuja.
- Keskinen, S.** (1990) Päivakotihenkilöstön sisäisten mallien yhteys työviihtyvyyteen, työn rasittavuuteen ja ammatti-identiteettiin. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja C, osa 80.
- Keskinen, S.** (1991) *Tytöt ja pojat päivähoitossa*. Turun kaupungin Sosiaalikeskuksen julkaisuja Nr. 4.
- Keskinen, S. & Hopearuoho-Saajala, K.** (1994) *Pojat päivähoitossa*. Kirjayhtymä. Helsinki.
- Keskinen, S.** (1995) Lastenarhanopettajien sosiaaliset kognitiot tytöistä ja pojista. *Kasvatustieteen päivät Jyväskylässä* 23.–25.11.1995.
- Keskinen, S. & Sato, T.** (1994) Kindergarten teachers' concepts of boys and girls in Finland and Japan. *Bulletin of Tohoku Fukushi University*. Nr. 19.
- Keskinen, S., Leppiman, A. & Sato, T.** (1994) Kindergarten Teachers' Schemas of Boys and Girls in Finland, Japan and Estonia. 23rd International Congress of Applied Psychology July 17–22.1994 Madrid, Spain.

- Keskinen, S. & Latikka, A.-M.** (1994) Lastentarhanopettajien käsitykset tytöistä ja pojista Japanissa ja Suomessa. *Psykologia* 29, 253–259.
- Keskinen, S. & Leppiman, A.** (1995) Development of Gender Constancy among four Years old Children in Finland and Estonia. 4th Fenno-Hungarian Conference on Developmental Psychology. 4.–6.10.1995 Debrecen, Unkari.
- Keskinen, S. & Leppiman, A.** (1996) Children's Toy Preferences in Estonia and Finland. *Play and Culture Conference* 16.4.1996. Tallinn.
- Keskinen S., Leppiman A., Hopearuoho-Saajala K.** (1996) Lasten leluvalintojen sukupuolisidonnaisuus Eestissä ja Suomessa. Teoses: Alamäki A., Keskinen S. (toim.); Monialainen Varhaiskasvatus. Turun yliopiston kasvatustieteiden Hedekunta julkaisusarja B: 52, 163–182.
- Kiviluoto, H., Antila, R., Salo, K.** (1981) Viisivuotiaiden lasten laajennetun terveystarkastuksen ja kehityksen tukemisen kokeilu Turussa. Turun yliopisto 54. *Psykologian tutkimuksia*.
- Kohlberg, L. A.** (1966) A Cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. In E. Maccoby (Ed.) *The development of sex differences*. Stanford, Cal.: Stanford University Press.
- Kon, I.** (1987) *Interdistsiplinaarne seksuologia*. Tallinn, 229 lk.
- Korpinen, E.** (1990) Peruskoululaisen minäkäsitys. Jyväskylän yliopiston kasvatustieteiden tutkimuslaitoksen julkaisusarja A, tutkimuksia 34.
- Kryzanowski E. & Stewin L.** (1985) Developmental Implications in Youth Counseling: Gender Socialization. *International Journal for the Advancement of Counseling* 8, 265–378.
- Kuhn D., Nash, S.C. & Brucken, L.** (1978) Sex role concepts of two- and three-year-old. *Child Development*, 49: 445–51.
- Laherand, M.-L.** (1992) Erik Eriksoni psühhosotsiaalse arengu teooria. *Kooliuuenduslane* No.4, lk.50–61.
- Lahikainen, A.R., Kraav, J., Kirmanen, T. & Majjala, L.** (1995) Lasten turvattomuus Suomessa ja Virossa. 5-12-vuotiaiden lasten huolen ja pelkojen vertaileva tutkimus. Kuopion yliopiston julkaisuja E. *Yhteiskuntatieteet* 25.
- Lampela, K.** (1995) Sukupuolineutraalisuus oppilaitoksissa — opettajien, rehtoreiden ja koulutoimenjohtajien näkemyksiä oppilaan sukupuolesta. *Opetushallitus*.
- Lampela, K. & Lahelma, E.** (1996) Tytöt ja pojat peruskoulussa — kouluhenkilöstön näkemyksiä tasaarvosta. Teoses: Sihvonen, R., Lindström, A., Lipsanen, S. (toim.); *Toteuttaako peruskoulu tasaarvoa?* Helsinki, Opetushallitus, 225–238.
- Lane, H.J.** (1984) Self-differentiation in symbolic interactionism and psychoanalysis, *Social Work*, 29(3) 270–4.
- Lefrancois, G.R.** (1992) *Of Children. An Introduction to Child Development*. 5th edition. Belmont. California, A Division of Wadsworth.
- Liik, K.** (1991) Millist lelu laps vajab. *Eesti Psühholoogide Liidu Laualeht* nr. 11.
- Liik, K.** (1995) Õue mängima? *Pere ja Kodu*, 18–20.
- Lunge, A.** (1984) *Laste soolised erinevused*. Nõukogude Kool. Nr.3
- Maccoby, E. L. & Jacklin, C. N.** (1974) *The psychology of sex differences*. Stanford, Cal.: Stanford University Press.
- Maccoby, E.** (1980) *Social development. Psychological growth and parent-child relationship*. Harcourt Brace Jovanovich, Inc. USA.
- Martin C.L., Eisenbud, L. & Rose, H.** (1995) Children's Gender-Based. Reasoning about Toys. *Child Development*, 66 (5), 1453–1471.
- Meltsas, M.** (1989) Soorolli kujunemine. Teoses: Lunge, A. (koost.) *Õpetaja ja õpilase isiksusest*. Tallinn, 31–39.
- Moller L.C., Hymel, S. & Rubin, K.** (1992) Sex Typing in Play and Popularity in Middle Childhood. *Sex Roles*, 26, 7/8, 331–353.
- Miller, C. L.** (1987) Qualitative Differences Among gender-Stereotyped Toys: Implications for Cognitive and Social Development in Girls and Boys. *Sex Roles*, Vol. 16, Nos. 9/10, 473–487.
- Moghaddam, F.M., Taylor, D. M. & Wright, S. C.** (1993) *Social Psychology in Cross-Cultural Perspective*. W.H. Freeman and Company. New York.
- Niit, H.** (1991) Mees contra naine. *Kirke*. Nr.2., lk. 2–3.
- Niit, H.** (1995) Tüdrukuid kasvatatakse vaguraks, poisse vägevaks. *Pere ja Kodu*. Nr. 6, 18–20.
- Payne, M.** (1992) *Modern Social Work Theory. A Critical introduction*. London.
- Payne, M.** (1995) Tänapäeva sotsiaaltöö teooria: kriitiline sissejuhatus. Tallinn.
- Pajupuu, H.** (1996) Eesti ja tema feminiinsed naabrid. *Eesti Ekspress* nr. 28 (344) 12.7.1996.
- Perloff, R. M.** (1982) Gender Constancy and Same-Sex Imitation: A Developmental Study. *The Journal of Psychology* 111, 81–86.
- Piazhe, Zh.** (1969) *Izbrannõje psihologitsheskie trudõ*. Moskva.
- Pilvre, B., Kolga, V.** (1996) Naisuurimiskeskuse tegevus ja tulevikunägemused. *Eesti Teadlaste Kongress* (11.–15.augustini 1996. a. Tallinnas). *Ettekannete kokkuvõtted*. Kont. A. Aaviksaar. Tallinn, 101.
- Powlisha, K. K., Serbin, L. A. & Moller, L. O.** (1993) The stability of individual differences in gender typing: Implications for understanding gender segregation. *Sex Roles* Dec. Vol. 29 (11–12), 723–737.
- Pulkkinen, L.** (1984) *Nuoret ja kotikasvatus*. Keruu. Otava.
- Rajecski, D. W., Dame, J. A., Creek, K. J., Barrickman, P. J. et. al.** (1993) gender casting in television toy advertisements: Distributions, message content analysis, and evaluations. *Journal of Consumer Psychology*. Vol. 2 (3), 307–327.
- Repina, G.** (1984) Detskaja gruppä I process sotsialisatsii. *Doškolnoe vospitanie*. No 4, 28–30.

- Repina, G. & Arutjunova L.** (1984) Vospitanie malshikov i devoshek. Doškolnoe vospitanie. No 6, 50–51.
- Riihonen, E.** (1991) Lapsi ja lelu. Jyväskylä. Tammi.
- Robinson, C. C. & Morris, J. T.** (1986) The gender-stereotyped nature of Christmas toys received by 36-, 48-, 60-month old children: A comparison between non-requested vs requested toys. *Sex Roles* Jul. Vol. 15 (1–29), 21–32.
- Rohner, R.** (1984) Toward a conception of culture for cross-cultural psychology. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 15, 111–138.
- Rusanen, E. & Rusanen, T.** (1987) Lasten sukupuolirooliaasenteet ja stereotypiat kognitiivisen kehitysteorian valossa. Joensuun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunnan Kasvatusalan hallinnon, suunnittelun ja tutkimuksen koulutusohjelman pro gradu — tutkielma.
- Saarnivaara, M.** (1986) Matka tulevaisuuteen — tytöt ja pojat tasaarvoisina kouluun. *Kasvatus*, No 2, 97–103.
- Santrock, J.W.** (1995) *Children*. WCB Brown & Benchmark. USA, 50-52, 338–347, 440–447.
- Siegel, M. & Robinson, J.** (1987) Order Effects in Children's Gender-Constancy Responses. *Developmental Psychology*, Vol. 23, No. 2, 283–286.
- Sinkkonen, J.** (1990) Pienistä pojista kunnon miehiä. Juva. WSOY.
- Slaby R.G., Frey K.S.** (1975) Development of Gender constancy and selective attention to same-sex models. *Child Development*, 46, 849–856.
- Smetana, J. G. & Letourneau K. J.** (1984) Development of gender constancy and children's sex-typed free play behavior. *Developmental Psychology*; Jul. Vol. 20 (4).
- Stangor, C. & Ruble, D. N.** (1989) Differential Influences of Gender Schemata and Gender Constancy on Children's Information Processing and Behavior. *Social Cognition*, Vol. 7, No 4, 353–372.
- Tarmo, M.** (1989) Tavallinen tyttö ja tavallinen poika: opilaiden käsityksiä sukupuolesta. Jyväskylän yliopiston kasvatustieteiden tutkimuslaitoksen julkaisusarja A, tutkimuksia 31.
- Tarmo, M.** (1991) Opettajan sukupuolilinssit. *Kasvatus* 22, 3, 195–204.
- Tiko, A.** (1994) Psühhosotsiaalne töö — mis see on? Teoses: Tulva, T. (koostaja) Eesti sotsiaaltöö küsimusi I. Teadusartiklite kogumik. Tallinn, 34–38.
- Tiko, A.** (1995) Ühiskond kui lapse arengu mõjutaja. Teoses: Pohjola, A., Suislepp, K. jt. (toim). Eesti sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika 1995. aastal. Teadusartiklid. Tallinn, 51–52.
- Tulva, T.** (1992) Tüdrukud ja poisid lasteaias. *Haridus* 6, 40–42.
- Tulva, T.** (1995) Viron sosiaalityön muotouminen murroskaudella. *Acta Universitatis Lapponiensis* 8. Rovaniemi.
- Tulva, T.** (1996) Sotsioökoloogiline teooria lastekaitsetöö lähtekohana. *Kog. Lastekaitse muutuvast ühiskonnas*. Tallinn, 5–18.
- Turner, P.J., Gervai, J. & Hinde, R. A.** (1993) Gender-typing in young children: preferences, behavior and cultural differences. *British Journal of Developmental Psychology*. Nov. Vol. 11 (4), 323–342.
- Turner, P. J. & Gervai, J.** (1995) A Multidimensional Study of Gender Typing in Preschool Children and Their parents: Personality, Attitudes, Preferences, Behavior, and Cultural Differences. *Developmental Psychology* Vol. 31, No 5, 759–722.
- Ungar, S. B.** (1982) The sex-typing of adult and child behavior in toy sales. *Sex Roles*; Mar. Vol. 8 (3).
- Vaughter, R. M., Sath, D. & Vozzola** (1994) Sex similarities and differences in types of play in games and sports. *Psychology of Women Quarterly*. Mar. Vol. 18 (1), 85–104.
- Õigekeelsussõnaraamat** (1978) ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Sissejuhatus

Ühiskond on muutunud — praegu ei ole enam see aeg, mil kõik probleemid leidsid lahenduse pere või naabrite abiga. Aeg on läinud edasi, muutunud on väärtused, meie ümbrus ning arusaamad perekonnast ja selle lähiümbrusest. Ühiskond on avatud — me räägime avatud ühiskonnast (Soros 1999), mis on andnud võimalusi, kuid samas ka võtnud võimalusi. Väga palju kohtame sõna “globaalsus” ning kohati tundub “globaalne” mõtlemine niivõrd oluline, et meie lapsed, kes abi vajavad, ei mahu lihtsalt kaasaegsesse “globaalsuse” konteksti. Kõigil on kiire, sest kõik tahavad olla edukad. Selle tõttamise ja ruttamise keskel on lapsed, kes on jäänud ikkagi sõltuvaks täiskasvanutest, ning kui nad vajavad abi, siis täiskasvanud peavad neid ka toetama. Lapsed on osa meie elust ja meie võrgustikust.

Koos hoolekande- ja lastekaitsetöö arenguga on välja kujunenud nii õiguslikud kui ka teaduslikud alused, kuidas ikkagi lapsi kõige paremal moel aidata. Oluline on last näha tema elukeskkonnas, kus on tema vanemad, vanavanemad, sugulased. Nende puudumisel jääb vastutus lapse edasise elukorraldamise osas lastekaitsetöötaja kanda. Olukorra lahendamiseks ei piisa ükskõik kui heast lastekaitsetöötajast, vaja on süsteemi, kus erinevad osapooled teevad koostööd ning me võiksime rääkida, et lapse probleemid lahendatakse läbi võrgustikutöö või koostöö.

1. Mis on koostöö ehk võrgustikutöö olemus

Seoses sotsiaaltöö ja sealhulgas lastekaitsetöö kiire arenguga on hakatud järjest rohkem tähtsustama võrgustikutööd. Võrgustik ja võrgustikutöö tuleb inglisekeelsest sõnast *network*, mis tähendab võrku või võrgustikku ning sõna *networking* võrgustikutööd. Kasutatakse ka sõna *framework* — raam, raamistik, toestik, korraldus, kuid seda kasutatakse oluliselt vähem. Võrgustik on siis raamistik, mis ümbritseb kedagi, ning võrgustikus olemine eeldab mingisuguseid suhteid ja kommunikatsiooni. Klienti ümbritsevad kaks võrgustikku:

- sotsiaalvõrgustik — inimest argielus ümbritsevad sotsiaalsed suhted, mis on vajalikud inimese eksisteerimiseks ühiskonnas.
- sotsiaalhoolekande ametnikevõrgustik, kes on eri ametiasutusi esindavad ametnikud, kes omavad informatsiooni ja ressursse ning teevad koostööd kliendi probleemide lahendamiseks.

Võrgustikutöö tegemisel näeme võimalust teha rohkem tulemuslikku koostööd, et jagada paremini olemasolevat informatsiooni ning aidata kliendil valutumalt lahendada oma probleeme. Võrgustikutöö on koostöö eri ametkondadega kliendi argielu probleemide lahendamiseks (Rissanen 1993). Koostöö on kahe või enama organisatsiooni ja/või indiviidi koos töötamine kindlaks määratud sarnaste eesmärkide ning huvide paremaks saavutamiseks ja ühendades erinevaid ressursse (aeg, raha, teadmised jm). Üldjoontes on sotsiaaltöö ühiskonnavõrgustiku üheks osaks.

Suislepp (ref. 1995) ütleb, et lastekaitsetöö kui sotsiaaltöö haru üheks tugisambaks on võrgustikutöö, st sotsiaaltöötaja peab oskama:

- toetuda eksisteerivatele võrgustikele;
- käivitada olemasolevaid, kuid mitte veel töösse rakendatud süsteeme (seoste tajumine);
- luua uusi võrgustikke ja toetada nende arengut (innovaatilisus).

Võrgustikutöö muutub tähtsamaks just erinevate lastekaitsealaste probleemide lahendamisel. Ametnike vahelise koostöö tähtsus lastekaitsetöös tuleb esile just nn. multiprobleemsetes peredes, kus perekonna ümber moodustub tihe ametnikevõrgustik. Erinevate uurimuste andmetel on just ametnikel vastutus ja kohustus tegutseda koostöö algatajatena, sest vaid väga harva saab koostöö alguse tänu kliendi aktiivsusele (Arnkil 1991:47). Ametnike vahelise koostöö kaudu võib väga edukalt ellu viia ennetavat lastekaitsetööd ja kindlasti saab pidurdada ka multiprobleemsete perede kriisi süvenemist (LAKE 1992:13) ning koordineerida ka ametnikevõrgustike tegevust ning vältida mõttetut dubleerimist. Sotsiaaltöötaja peab aitama klienti nii, et klient oma eluga ise edaspidi toime tuleks. Kliendi sotsiaalvõrgustiku selgitamisel on abiks võrgustikukaart, mis on kliendi igapäevaseid suhteid sotsiaalvõrgustikus kirjeldav skeem, mille abil on võimalik hinnata kliendi sotsiaalvõrgustikku ning hetke situatsiooni. Võrgustikukaardi kasutamine ei ole laialdaselt lastekaitse- ja sotsiaaltöötajate hulgas levinud, sest selle kasutamine nõuab eraldi väljaõpet ning süvenemist, mida aga kahjuks meie minimaalse spetsialistide hulga kohta napib. Võrgustikukaart jagab kliendi taustsüsteemi tavaliselt nelja või viide sektorisse ning spetsiaalsete tingmärkide abil on võimalik analüüsida klienti ümbritsevat sotsiaal- ja ametnikevõrgustikku ja seeläbi leida kontakt kliendiga.

Selgitades välja kliendi probleemi on vaja leida ka võimalusi erinevate teenuste pakkumiseks kliendi vajaduste rahuldamiseks. Siinkohal tuleb öelda, et näiteks Tallinnas on ära tehtud väga palju tööd erinevate sotsiaalteenuste lahti kirjutamiseks ning süstematiseerimiseks (Avahoolduse Arenduskeskus 2002). Võrgustikutöö kontekstis võib sotsiaalteenuseid osutada neljal võrgustiku organiseerituse tasandil järgnevalt:

tundma linna partnereid ning luua ühtne koostöövõrgustik riskilaste olukorra välja selgitamiseks ja probleemide lahendamiseks. Partnerlusprogramm "Riskilaps" raames koguneb iga kuu "tänavalaste ümarlaud", kus kõik linna partnerorganisatsioonide esindajad ja linnaosade lastekaitsetöötajad külastavad sotsiaalvaldkonda kureeriva abilinna eestvedamisel riskilastega töötavaid organisatsioone. Samuti toimuvad erinevad arutelud ning tõstetakse esile probleeme, mille taha jäävad toppama erinevate laste probleemide lahendused. Detsembris 2001 laienes programm veelgi 2 partneriga ning hetkel on linnal 17 partnerorganisatsiooni ja igal programmi aastapäeval laieneb programm veelgi. Tegemist on omamoodi müstilise võrgustikuga, kus regulaarselt osaleb 35–40 erinevat lastekaitsega seotud spetsialisti. Tegutsetud on üle 1,5 aasta ja linnal on selge ülevaade oma partneritest ning järgmise sammuna tuleb linnal lahendada partneritega pikaajaliste lepingute sõlmimise probleem organisatsioonide stabiilseks rahastamiseks ja tegutsemiseks. Üheks võimaluseks on partnerlusprogrammi poolt lahti kirjutatud hoolekandeteenuste rakendamine. See programm on nagu võrgustik, mis koondab erinevaid võrgustike tüüpe ja rolle ning annab iga osapoole jaoks midagi olulist, et paremini meie riskilapsi aidata.

Ametnikevõrgustikud, mis lahendavad erinevaid sotsiaalprobleeme, peavad Eestis oludes lähtuma kindlasti ka sellest, kuidas on korraldatud hoolekanne võrgustiku erinevatel tasanditel.

4. Võrgustike tüübid ja rollid

Võrgustikud võib omakorda jagada erinevaid rolle ja tüüpe esindavateks. Enne, kui tuua välja võimalikud võrgustikutöö rollid ja tüübid, käsitleksin koostööd, kui võrgustikutöö sünonüümi. Tihti tekib küsimus, kuidas võrgustikutööd või koostööd alustada, millised on koostöö liigid oma tekkelt ning kuidas tagada pikaajaline ja järjepidev koostöö.

Koostöö võib oma tekkelt jagada:

1. vabaturumajanduslikuks
2. hierarhiaga seotuks
3. osaliselt vabaturumajanduslik, osaliselt hierarhiline.

Vabaturumajanduslikel alustel tekkinud koostöö on vabatahtlik ning tugineb koostööpartnerite teineteise väärtustamisele ja austamisele. Vabatahtliku koostöö puhul ei ole koostööleping määrav.

Rääkides sunnitud ning hierarhiaga seotud koostööst, siis selle koostöö puhul on olemas surve koostööks (nt rahastaja poolne nõue, omavalitsuse poolne surve jm) ning sunnitud koostöö ei ole võimalik ilma lepinguteta, mis osapoolte koostöö alused täpselt reglementeerivad.

Kolmanda nn. sega variandi puhul, kus koostöö tekib vabatahtlikult ning hiljem see koostöö reglementeeritakse, siis on tegemist osalt vabaturumajandusliku ja osalt hierarhiaga seotud koostööga.

Kindlasti on eelpool toodud koostöö tekke võimalused aluseks võrgustikutööle ja lastekaitse- ning sotsiaaltöö arendamisele vabariigis. Kui võrgustikutöö on juba tekkinud või loodud, siis järgmine etapp on erinevate võrgustikutöö tüüpide ja rollide formuleerimine.

Võrgustiku tüübid võivad olla järgmised:

- asutuse, organisatsiooni sisene (nt. koolis toimiv õpetajate võrgustik)
- omavalitsuse sisene (kaasatud on erinevad omavalitsuse spetsialistid, arutatakse riskilastega seotud probleeme kas linnas või vallas)
- piirkondlik (hõlmab mitmeid kohalike omavalitsusi)
- maakondlik (kogu maakonda kattev võrgustik)
- üleriigiline (riigi tasandil toimiv võrgustik — nt. hõlmab kõikide maakondade lastekaitse spetsialistide maavalitsuse tasandil)
- globaalne või rahvusvaheline (mitmed riigid)

Tavaliselt ei saa eristada väga kindlapiiriliselt, kas erinevate võrgustike tüüpide puhul on tegemist sotsiaalvõrgustiku või hoopis ametnikevõrgustikuga. Pigem esinevad variandid, kus erinevate võrgustike tüübid on seotud nii ametnikevõrgustiku kui ka sotsiaalvõrgustiku osapooltega.

Lisaks võrgustike tüüpidele on igal loodaval või juba toimival võrgustikul oma roll ning võrgustike osas võib teha järgmise rollijaotuse:

- informatiivne võrgustik — vahendab mingit infot kellegi vahel, kellelegi
- probleeme(i) lahendav võrgustik — lahendatakse paljusid probleeme ning probleemid võivad olla üldisemad (nt. lastekaitsealased probleemid)
- juhtumitöö võrgustik — võrgustik lahendab konkreetseid juhtumeid (nt. lapse seksuaalse väärkohtlemise juhtum ja selle lahendamine)
- preventiivne võrgustik — püütakse ennetada riskigrupis oleva elanikkonna sattumist riskiolukorda (nt. riskilaste tänavale sattumise ennetamine)
- muudatusi taotlev võrgustik ehk *lobby* tegev võrgustik — erinevad spetsialistid, kodanikud jne saavad teha *lobby* mingi probleemi teadvustamiseks ühiskonnas või taotletakse mingite konkreetsete muudatuste tegemist seadustesse, õigusaktidesse

- arendustegevuslik võrgustik — kui juba kord on alustatud võrgustikutööd, siis leitakse, et seda tööd võiks jätkata ning läbi võrgustikutöö toimub nt. lastekaitsetöö arendamine vastavalt oma võrgustiku tüübile.

Eelpool toodud võrgustiku rollid on võimalikud variandid sellest, millega üks võrgustik võib tegeleda ning kindlasti peab mainima ka seda, et iga juhtumi korral on ka võrgustiku tüüp või roll erinev. Juhul kui juhtumi lahendamiseks ei saa hakkama piirkondlik võrgustik, tuleb muuta võrgustikutöö tüüpi ning kogu probleemilahendamise protsessi käigus võib esineda võrgustikutöö tüüpide muutumist ning see on täiesti loomulik koostöö osa

Võrgustikutöö uurimisel leiab seoseid ka süsteemiteooriaga, kui seda rakendada sotsiaaltöös Pincuse ja Minahan'i järgi. Pincus ja Minahan (1973) esitavad sotsiaaltöö suuna, mis otseselt rakendab süsteemiteooria ideid. Nende lähenemisviisi aluseks on printsiip, et inimese rahuldav elu sõltub nende lähima sotsiaalse keskkonna süsteemidest, mistõttu sotsiaaltöö peab selliste süsteemidega tegelema. Inimesi võivad aidata kolme liiki süsteemid:

1. mitteformaalsed ehk loomulikud süsteemid, nagu perekond, sõbrad, postiljon või kaastöölised
2. formaalsed süsteemid, nagu kogukonnagrupid või ametühingud
3. ühiskonna poolt loodud süsteemid, nagu haiglad või koolid.

5. Lastekaitsetöö vabariiklik võrgustikutöömudel

Järgnevas peatükis võtan kokku kõik erinevad võrgustikutöömudelid ning analüüsijana toon välja regioonides kirjeldatud mudelites esinevaid erinevaid ning sarnaseid jooni (Korp 2000).

Üldine võrgustikutöö mudel, mis on kõiki regioone ning kaudselt ka kogu vabariiki hõlmav, haarab liikmeid nii avalikust kui ka erasektorist ja loomulikult on kaasatud sotsiaalvõrgustik. Kuna lastekaitsetöötajad ja lastekaitsetööd tegevad inimesed esindasid seminaridel ametnikevõrgustikku, siis on ka loomulik, et pakuti välja niivõrd erinevaid institutsioone ja asutusi ning koostööpartnereid.

Parema ülevaate andmiseks esitan võrgustikutöömudelid:

1. ametnikevõrgustikuna;
2. sotsiaalvõrgustikuna.

Ametnikevõrgustike koosseis kuue regiooni (6 regiooni moodustati kõigi maakondade baasil, sest igas maakonnas eraldi ei olnud tehniliselt võimalik seminari korraldada) spetsialistide arvamusel hõlmas 34 erinevat osapoolt ning see koosseis on: sotsiaalnõunik, sotsiaaltöötaja, lastekaitsetöötaja; haridusnõunik, haridustöötaja; kultuuritöötaja; noorsootöötaja, noorsooteenistus, noorte huviklubid; lasteaiakasvatataja (lasteaed); lapse klassijuhataja (kool); spordiklubi, muusikakool, kultuurikeskus; korteriühistu; elanikeregister; meditsiin, meditsiinipersonal, tervishoid, arst, perearst, vallaarst, pediaater, haigla, polikliinik; perenõuandla, kriisikeskus; psühholoog, nõustaja; psühhiaater; logopeed; eripedagoog; noorte nõustamise kabinet; kohalik omavalitsus, vallavanem (kohaliku omavalitsuse juht); kohaliku omavalitsuse komisjonid (nt. lastekaitse komisjon); naaberomavalitsused; maavalitsus; Sotsiaalministeerium; tööbüroo, tööhõiveamet, tööturuamet; tööandja, töökoht; noorsoopolitsei, politsei, konstaabel; kohus; jurist; hoolekandeametused — turvakodu, alaealiste keskus, varjupaik, lastekodu, turvakorter; kirik, palvemaja, usuorganisatsioon; projektid; mittetulundusühingud; vabatahtlikud; tugiisikud, tugipere, kontaktisikud; kaubabaas.

Ilgas regioonis oli ka osalejaid, kes ei kirjeldanud võrgustikutöömudelit spetsialistide või osapooltena, vaid töid välja võrgustikutöömudeli olulisemad omadused ja võrgustikutööd iseloomustavad märksõnad. Need olid:

- kõiki instantsse, mis on omavahel seotud ja tegelevad laste probleemide lahendamiseks, hõlmav;
- oluline on informatsiooni liikuvus ja tuleb vältida töö dubleerimist;
- lapse huvid ja õigustega arvestav;
- võrgustikutöös osalevate inimeste soov teha koostööd;
- koostöö algatajaks on see, kes saab esimesena informatsiooni abivajaja kohta;
- probleemi lahendamiseks kaasatakse nii ametnikevõrgustik kui ka sotsiaalvõrgustik;
- võrgustikutööd peab juhtima võrgustikutöö koordinaator ehk võtmeisik;
- läbi võrgustikutöö teadvustatakse probleeme, lahendusi, suunatakse ja muudetakse väärtushinnanguid, ühtlustatakse terminoloogiat;
- võrgustikutöös osalejatel on kindel roll, kindel tööloik ning vastutus;
- ühised eesmärgid, üksteist mõistetakse ja toetatakse;
- kaasatud spetsialistide hulk on piiratud;
- arvestatakse keskkonda, kus võrgustik toimib (nt. omavalitsus, kool);
- olulised on isiklikud kontaktid võrgustikutööd tegevate inimeste vahel;
- tähtis abi kättesaadavus abivajajale, kliendisõbralikkus;
- neutraalne ning konfidentsiaalne;
- operatiivne ja toimib regulaarselt.

Sotsiaalvõrgustik kuue regiooni hindamislehtankeetidele tuginedes: kodu, laps, lapsevanemad ja perekond, perekonna lähedased, vanavanemad, naabrid, sõbrad, sugulased.

Väga positiivne oli see, et kõik regioonid tõid välja sotsiaalvõrgustiku olulisust, s.t. seda, et probleemide lahendamisel ei otsustata klientide eest, vaid püütakse kasutada interventsiooni ning toetatakse sotsiaalvõrgustikule. Lähemas tulevikus peaksid võrgustikud hakkama tegelema ka järjest rohkem preventatsiooniga, et muuta tõhusamaks erinevate lastekaitsetöö ja sotsiaaltöö probleemide lahendamine.

Analüüsidest võrgustikutöömudeleid, jõudsin sellisele järeldusele, et võrgustikutöö on oma olemuselt suhteliselt sarnane kõigis maakondades ning kui arvestada seda, et ametnikevõrgustikust ca 73% töötab avalikus sektoris, siis seda kinnitab ka võrgustikutöömudelite koosseisu analüüsimine. Samuti kasutatakse olukordade lahendamisel oskustlikult paindlikke võrgustikutöömudeleid, s.t. seda, et kaasatakse vaid need, kes on kõige olulisemad antud probleemi lahendamisel.

Erinevustest tuli välja see, et enamik regioone ei kasuta äri sektori abi oma piirkonna lastekaitsetöö probleemide lahendamisel ning äri sektori näol on tegemist siiski ressursiga, millega kohalik kogukond peaks arvestama.

5.1. Vabariiklik võrgustikutöö SWOT analüüs

Järgnev SWOT analüüs (*Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats*) on koostatud lastekaitsetöö ametnikevõrgustikes maavalitsuste tasandil töötavate lastekaitsetöötajate abiga (ei osalenud vaid Järvamaa). Seega loen antud SWOT analüüsi tulemusi ikkagi kogu vabariigi võrgustikutöö olukorda kirjeldavaks, sest iga maavalitsuse lastekaitsetöötaja on pädev hindama oma maakonna ressursse ja sotsiaalhoolekande potentsiaali.

SWOT analüüsi kasutatakse erinevate süsteemide, organisatsioonide jms hindamiseks ning seejuures saab hinnata nii sisemisi kui ka väliseid tugevaid ja nõrku külgi, võimalusi ja ohtusid ning saadud tulemuste abil on võimalik teha vastavas süsteemis või organisatsioonis muudatusi, uuendusi. Järgnev SWOT analüüs annab väga hea ülevaate võrgustikutööst ning aitab kindlasti mõista rohkem võrgustikutöö mudelite ning suundumustega seotud protsesse. SWOT analüüsis järgnevat punkte maakonna seisukohalt lähtuvalt.

5.1.1. Võrgustikutöö tugevad küljed

- Probleemidele reageerimise kiirus, mitmekülgsus;
- Omavaheline suhtlemine aitab mõista teineteise tööpõhimõtteid;
- Otsused kollektiivsed — tead, et pole otsustamisel üksinda;
- Aitab läbipõlemise vastu, info parem jagamine;
- Kaasatud on erinevate elualade spetsialistid, lapsele olulised inimesed;
- Regulaarselt toimuvad koosolekud, erinevad spetsialistid kogunevad;
- Lahenduste otsimine üheskoos — ühised eesmärgid;
- Koostöö tulemus on parem võrreldes sellega, kui inivididid töötaksid üksinda, samuti mängib rolli kindel vastutus ja oma maine sidumine vastutusega;
- Klient on paljude spetsialistide huviorbiidis — see aitab kliendi probleemi paremini lahendada ning väldib ka töö dubleerimist;
- Terviklikum informatsioon;
- Hoolekandetasutuste ja institutsioonide võrgustik on suhteliselt hästi välja arendatud;
- Konkurents avaliku sektori ja erasektori vahel — parandab töö kvaliteeti;
- Maakond kui kindel tööpiirkond, mille sees toimub töö ja keegi tunneb kedagi — isiklikult tasandilt lähenedes võimalik koostööd arendada;
- Probleemide suhteliselt kiire ilmumine;
- Omavaheline suhtlemine — areneb välja püsiv ja stabiilne koostöö;
- Meeskonnatunne;
- Tegevuse parem planeerimine, teineteisega kooskõlastamine, tööjaotus;
- Kliendi suurem kasu — paremad suhted aitaja ja abistatava vahel;
- Tahe tegutseda, tõsiselt võetavad inimesed jäävad;

5.1.2. Võrgustikutöö nõrgad küljed

- Spetsialistide ja lastekaitsetöötajate vähesus;
- Omavalitsuste kaugus piirkonna keskusest, erialaspetsialistidest;
- Haridussfääri, sotsiaalsfääri ja mittetulundusühingute vahelise koostöö puudulikkus;
- Mittepiisav valmisolek koostööks — teadmiste vähesus;
- Klientidepoolne passiivsus;
- Omavalitsuste vähene aktiivsus;
- Liidri puudumine — liidri rolli kandmisega kaasnev vastutus (keegi ei julge võtta vastutust, et olla liidri rollis);

- Vähene koostöö oskus;
- Aktiivsete inimeste suur töökoormus (neid ei saa kaasata igasse võrgustikku);
- Motivatsiooni puudumine;
- Ajaliste ressursside piiratus;
- Vähene teadlikkus võrgustikutööst kui meetodist ja selle praktilisest kasutamisest;
- Sobivate tingimuste ja ressursside puudumine;
- Mitmete oluliste erialaspetsialistide puudumine;
- Vastutuse tükeldamine;
- Kliendi saladuse hoidmise probleem;
- Tegevuse ja tegevuspiiride laialivalgumine — piiritlematus;
- Pedagoogidel puudub koostöövalmidus;
- Nõrk side äärealadega (keskusest kauged omavalitsused jäävad koostööst kõrvale — raskused transpordi ja erialaspetsialistide osas);
- Transport — igas mõttes;
- Vabariigi lastekaitsekontseptsiooni puudumine ja sellest tulenevalt lastekaitse eesmärkide puudulikkus;
- Missioonitunde ja vastutuse puudumine;
- Probleemide keerukus — raske leida ühist lahendust;
- Alternatiivide ammendumine;
- Võrgustikutöö arenedes on oht, et väheneb omavaheline kriitika;

5.1.3. Võrgustikutöö võimalused

- Saada juurde uusi kogemusi ja ideid oma töö paremaks tegemiseks;
- Tagasiside oma tööle, supervisioon;
- Probleemide lahendamine kiireneb ja paraneb;
- Edukas võrgustik lahendab järjest rohkem probleeme;
- Õigemate otsuste tegemine;
- Teenuste kvaliteedi ja mahu paranemine, laienemine;
- Praeguse koostöö parandamine;
- Ressursside ümberpaigutamise võimalus (vastavalt vajadusele);
- Parandada senist koostööd haridussüsteemiga (näit. koolidega);
- Spetsialistide hulga suurendamine;
- Preventiivse töö tähtsustamine;
- Erinevate organisatsioonide vahel koostöövormide leidmine;
- Uute organisatsioonide loomine;
- Otsustel on suurem kaal, mõju;
- Võimalus harjutada ja seeläbi parandada praegust koostööd;
- Teadmiste, oskuste rakendamine praktikas;
- Erinevate sektorite vaheline koostöö (avalik sektor — erasektor);
- Erinevad probleemide lahendamise võimalused;
- Tuttavate inimeste hea koostöö;
- Propageerida võrgustikutööd kui meetodit ja vahendit oma maakonna hoolekande edendamiseks (koolitus, seminarid, teabepäevad jm.).

5.1.4. Võrgustikutöö ohud

- Liigne kiirustamine võrgustiku loomisel;
- Läbipõlemise oht (ootused — lootused liiga suured);
- Seadusandluse, ametkondade jäikus — tagasilöökk oma tööle;
- Ametniku kesksus;
- Meeste vähesus sotsiaaltöö erialal;
- Takerdumine piasjasjadesse;
- Grupi või meeskonna arengu takerdumine — meeskonnatöö ei suju lihtsalt;
- Autoritaarsed otsused;
- Vastutuse hajumine;
- Rahvuslike eripärade pörkumine;
- Võrgustik võib pingestada suhteid ja segada tööd;
- Liigne lootmine teiste peale — oma ülesannete suunamine või mittetäitmine;
- Lahenduste ühesuunalisus;
- Võrgustik muutub kliendi jaoks kaugeks;
- Isiklikud suhted — kaob objektiivsus;
- Võrgustik stagneerub;

- Võrgustik hakkab ise tootma probleeme;
- Keskusekeskne võrgustik (äärealadega ei viitsita tegeleda);
- Inimressursi väsimine, uute liikmete kaasamine raskendatud;
- Erialaspetsialistide puudumisel ei rakendu võrgustik äärealadel.

6. Kokkuvõtte ehk “ah, et see ongi võrgustikutöö”.

Võrgustikutöö rakendamisel näen eelkõige probleemi lahendamisse vaid hädavajalike spetsialistide ja pereliikmete kaasamist ehk ideaalne võrgustikutöö kätkeb endast minimaalset ametnikevõrgustikku ja sotsiaalvõrgustikku. Oluline on nii ametnike kui ka abivajaja lähedaste tasakaal, sest ühe osapoole olemisel ülekaalus tekib suhe, mis annab tehtavatele otsustele ühe osapoole eelise või mõju. Ametnikevõrgustiku huvi võib mõnikord olla see, et probleem lahendada nende huvidest lähtuvalt (mis ei pruugi alati ühtida kliendi huviga), seetõttu on vajalik ka käesolevas peatükis võrgustikutöö mitmetahuline käsitlemine.

Üldiselt peaks võrgustikutööd kasutades lähtuma asjaolust, et juhtumi jaoks vajaliku võrgustiku kutsub kokku probleemi märkaja või võrgustiku võtmeisik ning spetsialistide hulk koos sotsiaalvõrgustiku osapooltega peaks olema 6 kuni 10 inimest. Suurema arvu inimeste kaasamise korral on suhteliselt raske leida kõigile osapooltele sobivat aega, et probleemi arutada ning jätkuvalt tegeleda selle lahendamisega mingi perioodi vältel. Sellest tulenevalt peab kindlasti olema spetsialist ehk võrgustikutöö võtmeisik, kes iga juhtumi võrgustikutööd juhib ja dokumenteerib ning tehtav võrgustikutöö peab olema paindlik, et kaasata vajadusel täiendavaid osapooli mõlemast võrgustikust. Tähtis on protsessi algus ja lõpp ning see, et iga etapi puhul toimub eelnevalt tehtud töö toetamine ja jätkamine. Praktikas näeb võrgustikutöö välja järgnevalt.

Tallinna Laste Turvakeskuse Nõmme tee keskusesse suunab sõltuvusprobleemiga lapse linnaosa lastekaitsetöötaja või Tallinna Lastehaigla psühhiaater, vahel harva toob lapse meile ka politsei. Mõnikord soovib meile tuua oma sõltuvusprobleemiga lapse ka lapsevanem. Sellisel juhul suuname lapsevanema tema elukoha järgse lastekaitsetöötaja juurde, sest peale poole aastast viibimist Turvakeskuses pöördub laps tagasi koju ning on oluline, et lapse elukohajärgne lastekaitsetöötaja toetaks last narkootikumidest loobumise järel. Turvakeskuses on osakonnajuhataja see inimene, kes koostöös lastekaitsetöötajaga paneb kokku lapse taustinformatsiooni ning vajadusel täiendab seda infot lastehaiglast või politseist saadud infoga. Kui laps tuleb meie majja lastehaiglast, siis on eriti oluline, et lapsega tehtud töö ning alustatud võõrutusprotsess Turvakeskuses jätkuks. Pool aastat on pikk aeg ning seetõttu on vajalik, et Turvakeskuse erinevad spetsialistid — juhataja, osakonnajuhataja, arst, õde, psühholoog, sotsiaalpedagoogid, õpetajad — teeksid head koostööd. Hea koostöö tagab juba eelnev edukas koostöö lastekaitsetöötaja või lastehaigla spetsialistidega. Oluline on võõrutusprotsessi kaasata ka lapse vanemaid, kui see on võimalik. Juhul kui võtta kogu vastutus vanematelt, siis ühel hetkel nad ei tajugi, et nad on lapsevanemad ning lõovad kogu probleemiderägastikule käega. Tähtis on töö sotsiaalvõrgustiku osapooltega, sest bioloogiline pere on lapsele parim kasvukeskkond. Alati ei ole see kahjuks võimalik ning siis alustame juba varakult lapse ettevalmistamist lastekodusse minekuks, mis on samuti koostöö lapse tulevase kasvatajaga. Need lapsed, kellega oleme koos lastehaiglaga ühiselt töötanud ja kes naasevad oma koju, saavad kas meie majast või lastehaiglast perele tugiisiku ning vajadusel saavad nad alati meie poole tagasi pöörduda, et tekkinud probleeme arutada või nõu küsida. Koju tagasi mineva lapse puhul osaleb vestlusel lapsevanem (kui on, siis vanemad), laps, Turvakeskuse esindaja, lastehaigla esindaja ning linnaosa lastekaitsetöötaja. Sellised juhtumi lõpetamised väldivad lapsepoolset manipuleerimist täiskasvanutega ning aitavad lapsevanema(te)l olla ka edaspidi enesekindlad ja võtta vastutuse lapse edasise elu korraldamisel.

Professionaalne võrgustikutöö saab tekkida vaid siis, kui seda praktiliselt harjutatakse ja katsetatakse ning saadud kogemusi teiste võrgustikega jagatakse. Võrgustikutöö rakendamisel peab lähtuma eelkõige probleemist, selle tõstatajast või aitajast ning seejärel kõige otsesemalt juhtumiga seotud osapooltest. Võrgustikutöö on raske tekkima — ja just seetõttu mõistke ja hoidke oma koostööpartnereid, enne kui neid kritiseerite.

Kasutatud kirjandus

- Arnkil, E.-T.** (1991). Keitã tãssã on mukana. Viisi artikkelia verkostoista. Sosiaali- ja terveysthallitus. Rapporteja 23/91. Helsinki.
- Bronfenbener, U.** (1974). Kaksi lapsuuden maailma. Helsinki.
- Bronfenbener, U.** (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American psychologist*. 32, 513–531. New York.
- Bronfenbener, U.** (1981). Sosiaalitutkimus. Espoo.
- Cochran, M.** (1988). Between cause and effect: The ecology of program impacts. I: A. R. Pence (koost). *Ecological research with children and families. From concepts to methodology*. New York.
- Friese, P.** (1995). Süsteemile orienteeritud arutelu. Peter Sabroe Seminarium, Arhus.
- Garbarino, J.** (1985). Adolescent development. An ecological perspective. Columbus Ohio.
- Ilustrumm, K.** (2000). Tugikeskusest saab abi. Tallinna Laste Tugikeskus kolis Asula tänavale. 23.02.2000. Linnaleht. Tallinn.
- Järve, L.** (2000). Murelik laps raamatus ja tugikeskuses. *Õpetajate leht*. 03.03.2000. Tallinn.
- Korp, E.** (1998 a). Vabariigi lastekaitsetöö ametnikevõrgustikes töötavate inimeste andmebaas. Tallinn.

- Korp, E.** (1998 b). Lastekaitsetöö ametnikevõrgustik: ettekandeid lastekaitsetöö ametnikuvõrgustiku teabepäevadelt 1996/97 1. osa. Tallinn
- Korp, E.** (1998 c). Lastekaitsetöö ametnikevõrgustik: Lastekaitsetöö probleemid ja koolitusvajadused. 2. osa. Tallinn
- Korp, E.** (1998 d). Eesti lastekaitsetöö tegijate probleemid ja koolitusvajadused. Teoses: Sotsiaaltöö muutuv ühiskonnas. Koostaja EV Sotsiaalministeerium. Eesti sotsiaaltöö I kongressi ettekanded. Tallinn, 162–167.
- Korp, E.** (1998 e). Lastekaitsealane võrgustikutöö vabariigi ametnikevõrgustikes. EÜ PhareTaxis LIEN programmi töö raport. Tallinn.
- Korp, E.** (1998 f). Võrgustikutöö ja koolitus. Sotsiaaltöö nr. 6, 1998. Tallinn 10–11.
- Korp, E.** (1998 g). Avatud eesti Fond läheb tänavale. Sotsiaaltöö nr. 6, 1998. Tallinn 14–15.
- Korp, E.** (1999 a). Initiatives at the national level — Estonia. Teoses: Street Children Children in The Streets. Koostaja Luc Tayart de Broms. Teadusartiklite kogumik. Brussels 33–34.
- Korp, E.** (1999 b). Koostöövormi määrab vajadus. Eesti Päevaleht 3.12.1999. Tallinn.
- Korp, E., Enn, Ü., Leppiman, A.** (1999). Lapsed, kes kõnnivad omapäi... Võimalusi tööks vanemliku hoolitsuseta lastega. Tallinn.
- Klefbeck, J., Hultkrantz-Jeppson, A., Marklund, A., Bergerhed, E., Forsberg, G.** (1988). Verkototeraapia — Ruotsin malli. Perheterapia 2/1988.
- Klefbeck, J. & Ogden, T.** (1992). Mikä on lapselle hyvä verkosto? Perheterapia 1/1992, 18–26.
- Kreem, R.** (1995). Sotsiaaltöö teooria ja praktika. Tartu.
- LAKE** (1992). Lastensuojelun helintämistöryhmän muistio. Helsingin kaupunki. Sosiaalivirasto. Helsinki.
- Lapse õiguste konventsioon.** (1994) Inimõiguste Instituut. Tallinn.
- Lastekaitse seadus.** Riigi Teataja 1992, 28, 370, 787–796.
- Naapila, K.** (1992). Verkot esille — johdatus verkototerapiaan. Suomen Mielenterveysseura 3/1992.
- Payne, M.** (1995) Kriitiline sissejuhatus sotsiaaltöösse. Tallinn.
- Perekonnaseadus.** Riigi Teataja 1994, 75, 1326, 2111–2139.
- Pincus, A.; Minahan A.** (1973). Social Work Practise: Model and Method. Itasca Ill. Peacock.
- Rissanen, E.** (toim)(1993). Voimavarasuuntautunut työ moniauttaja-järjestelmassa. Alustukset ja keskustelua Imber-Black seminaarissa 14.12.1992. STAKES. Aiheita 41/1993, 40–46.
- Rubeiz, G.** (1996). Child Welfare Services. Lectures and Papers. Richmond V.A., U.S.A.
- Soros, G.** (1999). Globaalse kapitalismi kriis. Avatud ühiskonda ähvardavad ohud. Tallinn.
- Sotsiaalhoolekande seadus.** Riigi Teataja 1995, 21, 323, 723–736.
- Suislepp, K.** (1996). Lastekaitse muutuv ühiskonnas. Teadusartiklite kogumik. Tallinn.
- Tikerpuu, A., Tulva, T.** (1998). Eesti lastekaitsetööst sotsiaaltöö kontekstis. Tallinn.
- Tulva, T.** (1992). Sotsiaaltöö küsimusi I. Tallinn.
- Tulva, T.** (1994). Eesti sotsiaaltöö küsimusi I. Teadusartiklite kogumik. Tallinn, 6–14.
- Tulva, T.** (1996). Sotsioökoloogiline teooria lastekaitsetöö lähtekohana. Teoses: Suislepp, K. (koost.) Lastekaitse muutuv ühiskonnas. Teadusartiklite kogumik. Tallinn, 7, 15.
- Tulva, T.** (1996). Eesti sotsiaaltöö kujunemisest murranguperioodil. Tallinn.
- Tulva, T.** (1997). Vana ja uus Eesti sotsiaalhoolekandes. Old and New: Estonian Welfare in Transition. Tallinn.
- Uusikylä, P.** (1996). Mikkelin lastensuojelun verkostot. Tutkimus lastensuojelun yhteistyöstä Mikkelin seudulla vuonna 1995. Helsinki.
- Virtanen, P.** (1996). Lastensuojelun Keskusliitto. Lastensuojelun alueverkostot — projekti. Helsinki.
- Virtanen, P.** (1998). Rapportti Lastensuojelun alueverkostot — projektista vuosina 1996–1998. Helsinki.

Avaldamata allikad:

- Avaholduse Arenduskeskus** (2002). Projekti “Laste hoolekande teenuste kirjeldamine ja teenuste loendi koostamine Tallinnas” aruanne. Käsikiri. Tallinn.
- King Boudouin Foundation (KBF)** (2000). Street Children Coordinators meeting and networking seminar materials, Macedonia 01.02.–05.02.2000. Käsikiri. Brüssel.
- Korp, E.** (1996/97). Lastekaitsetöö ametnikevõrgustikus: Lastekaitsetöös esinevad probleemid ja koolitusvajadused. Lastekaitse Liit. Käsikiri. Tallinn.
- Korp, E.** (1998). Lastekaitsetöö ametnikevõrgustikes: Lastekaitsetöös esinevad probleemid ja koolitusvajadused vabariigis. Kursusetöö. Käsikiri. Tallinn.
- Korp, E.** (1999). Lastekaitsetöö ametnikevõrgustik: võrgustikutöö suundumusi vabariigi erinevates regioonides. Bakalaureusetöö. Käsikiri. Tallinn.
- Korp, E.** (2000). Võrgustikutöö koolitusmaterjalid. Käsikiri. Tallinn.
- Korp, E.** (2000). Lastekaitsetöö ametnikevõrgustik: võrgustikutöö kasutamise võimalusi vabariigi erinevates regioonides. Magistritöö. Käsikiri. Tallinn.
- Soome Lastekaitse Keskkliit** (1997/98). Võrgustikutöö seminaride materjalid. Käsikiri. Helsinki.
- Suislepp, K.** (1995). Võrgustikutöö konsept. Käsikiri. Tallinn.

INTERVENTSIOONIMEETOODID NÕUSTAMISES EHK MIDA PSÜHHOLOOG-NÕUSTAJA LASTE TUGIKESKUSES TEEB

Tiiu Meres, MTÜ Tallinna Laste Tugikeskuse juhataja, psühholoog

Kui tugikeskuse psühholoogi juurde tuleb uus klient, siis küsib psühholoog tavaliselt lapselt või ka vanemalt, kas ta teab, mis nüüd juhtuma hakkab, mida psühholoog teeb. Selgub, et enamiku inimeste arusaam psühholoogi tegevusest on ähmane. Sageli arvatakse, et psühholoog on see, kes täiskasvanutele ebamugava lapse paari tunniga neile käepäraseks muudab. Vanemad ütlevad lapsele: "Nüüd ei aita enam midagi, läheme psühholoogi juurde, ehk paneb tema sulle aru pähe." Lapse jaoks võib niisugune jutt tähendada seda, et tema vanemad teda niisugusena nagu ta on, ei armasta ega taha, et nad tahavad mingisugust teist last ja nüüd viiakse ta psühholoogi juurde teiseks tegemisele. Paljud lapsed keelduvad tulemast, paljud tulevad kindla nõuga koledale kollile nimega psühholoog mitte alla anda, mitte temaga rääkida, kogu olukorda ignoreerida.

Tihti arvatakse ka, et psühholoog ütleb, kes on õige inimene ja kes mitte, et psühholoog kiidab ja noomib. Nii arvavad vanemad, kellel kasvatusküsimustes lahkarvamusi või kes ei suuda lahutuse käigus kokku leppida, kuidas ja kes peaks edaspidi laste eest hoolitsema. Paraku ei ole nõustamine õiguse jagamine, pigem on see võimalus inimesele, kes oma olukorraga rahulolematu, leida võimalusi, kuidas ise midagi oma olukorras muuta. Käesoleva artikli eesmärgiks on selgitada, mis nõustamine on ja kuidas ta toimub, et ootused sellele oleksid realistlikumad ja lastekaitsetöötajad ka ise teaksid, kuhu ja milleks nad oma kliente saavad.

Nõustamise käigus saab üks inimene (klient) teiselt inimeselt (nõustaja) abi omaenda eesmärkide realiseerimisel. Nõustamise puhul antav abi seisneb kliendi oma oskuste ja jõu üles leidmises, tema ressursside mobiliseerimises tema enda hüvanguks (Corey 1996).

Termineid "nõustamine" ja "psühhoteraapia" kasutatakse tänapäevases psühholoogiakirjanduses sageli sünonüümidenä. Ajalooliselt on kujunenud nii, et üht ja sama töömeetodit kutsutakse nõustamiseks rohkem siis, kui töö toimub terve inimese (kliendiga) ja psühhoteraapiaks, kui tegemist on haige inimese (patsiendiga) (Corey 1996).

Erinevaid nõustamise ja psühhoteraapia koolkondi loetakse sadades (Corsini & Wedding 1995). Laiemalt tuntud ja aktsepteeritud on siiski kümme konda teraapiasuunda. Tuntumatest võib siinkohal nimetada näiteks psühhoanalüütilist teraapiat, Adleri teraapiat, eksistentsiaalset teraapiat, isiksusekeskset teraapiat, gestaltteraapiat, reaalsusteraapiat, kognitiivset ja käitumisteraapiat ja süsteemset pereteraapiat. Kõik need lähenemised näevad inimeste probleemide põhjusi isemoodi, erinevad on ka probleemide hindamise meetodid, teraapia konkreetsed eesmärgid ja sekkumisvõtted.

Vaatamata maailmavaatelistele erinevustele jagavad kõik nõustamise koolkonnad mõningaid praktikas kinnitust leidnud seisukohti:

- Nõustada on võimalik inimest, kes ise on muutustest natukenegi huvitatud. See tähendab, et abistada ei ole võimalik (ja ei tohigi) vastu abistatava tahtmist. See ei tähenda aga, et ühegi esialgu tõrksa kliendiga pole üldse võimalik midagi mõistlikku ette võtta. Suurem jagu inimesi leiab koostöös nõustajaga ikka mõne endale olulise eesmärgi, mille kallal vaeva näha. See eesmärk ei pruugi aga alati kattuda kliendi nõustaja juurde suunanud inimeste soovidega.

- Abi saab anda sellele inimesele, kes on kohal. Kui nõustaja juures on kohal ema ja laps, kes mõlemad kannatavad alkohoolikust isa määratsemishoogude all, siis on võimalikuks eesmärgiks *kuidas päästa ennast pereisa edasiste määratsemishoogude käest ja edaspidi oma elu õnnelikumalt elada*, kuid mitte *kuidas teha nii, et pereisa vähem jooks*. Tõsi on, et perekonnas kui süsteemis võib ühe lüli muutumine viia muutusteni ka teistes lülides: kui ema ja laps ennast alkohoolikust selgelt distantseeruda suudavad, ei lase ennast andekspalumise ja parema tuleviku lubamise mängu kaasa tõmmata, vastutuse oma elu eest enda kätte võtavad ja mehe elu või surma tema enda kätte jätavad, siis mõnikord leiab ka sõltuvusprobleemiga inimene endas jõudu ja tahtmist midagi ette võtta. Selle peale ei saa aga kunagi kindel olla — sama tihti viib muutus perekonnas joodiku kiirele enesehävitamisele.

Teisisõnu: tihti tullakse nõustaja juurde sooviga parandada kellegi teise elu (näiteks tuleb ema sooviga 17-aastast sõltlasest poega, kes on kooli juba 7. klassis pooleli jätnud ja teenib oma narkootikumide raha vargustega nii kodunt kui mujalt, koolis käima motiveerida). Sellises olukorras on küll võimalik teha midagi ema heaks (arutada, missugused on tema eksistentsiaalsed valikud antud olukorras, mida tema jaoks tähendab elu poja kõrval, kes ennast aeglaselt tapab, kuidas ema ise oma ülejäänud elu tahaks elada, mida ta oma elu paremaks muutmiseks teha saaks) ja anda informatsiooni sõltuvushäirete kohta üldiselt, mitmesuguste sõltlastele mõeldud projektide ja programmide kohta, seadusandluse ja ametnike kohta, kes antud valdkonnas tegutsevad jms. Otseselt eemaloleva (ja võimalik, et oma olukorras ise rahul oleva) poja heaks ei saa aga nõustamise raames suurt midagi teha.

- Psühholoogiline nõustamine on tulemuslik ainult juhul, kui inimese esmased eluvajadused (elupaik, toit, vesi, uni, elementaarne turvalisus ja kontroll omaenda elu ja saatuse üle) on tagatud.

Kui esmane kriisiabi välja arvata, siis ei ole näiteks abi nende tänavalaste, kes ise ka ei tea, kuhu nad järgmise paari nädala jooksul satuvad, rehabiliteerimiskatsetest. Samas ei suuda needsamad tänavalapsed ilma väga

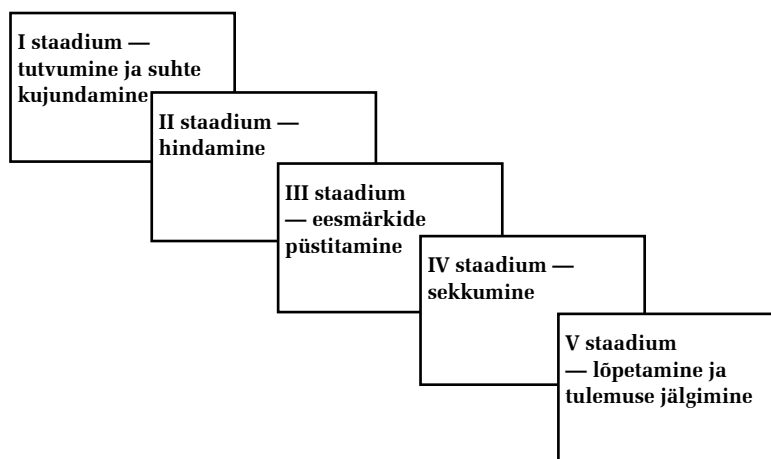
spetsialiseeritud individuaalse rehabilitatsiooniprogrammita üheski institutsioonis, hooldus- ega ka kasuperes püsida. Nende ärevus ja frustratsioonid sunnivad neid põgenema ükskõik kui headest tingimustest. Seega näeme vajadust kõrgspetsialistidest nõustajate tööks just lastekodudes ja peredes, kes on võtnud endale raske ülesande käitumishäiretega last kasvatada.

Nõustamise staadiumid.

Järgnevalt anname ülevaate sellest, mismoodi nõustamisprotsess toimub, mida iga klient nõustamise käigus oodata võib.

Mistahes nõustamisprotsessi võib jagada viide ossa (Hackney & Cormier, 1996):

1. Tutvumine ja suhte kujundamine.
2. Probleemi hindamine ja määratlemine.
3. Eesmärkide püstitamine.
4. Sekkumistehnikad
5. Nõustamissuhte lõpetamine

Joon. 1. Nõustamise staadiumid
Tutvumine ja suhte kujundamine.

Kliendi ja nõustaja esimesel kokkusaamisel on alguses tegemist kahe täiesti võõra inimesega. Ehkki enamik kliente kujutab ähmaselt ette, et oma elu paremuse poole muutmiseks peab ta oma probleemi kirjeldamisel avameelne olema, pole sugugi kerge ennast võõrale inimesele avada. Seetõttu on igal praktilisel psühholoogil tarvidus osata nii sõnaliste kui mittedõnaliste vahenditega niisugust suhtlemiskeskonda kujundada, et klient end turvaliselt tunneks.

Hea omavahelise suhte hoidmine on nõustaja ülesandeks kogu nõustamisprotsessi vältel. Eriti oluline on see siis, kui kliendi heaolu huvides peab nõustaja temaga vastanduma, käsitlema teemasid, mis kliendile haiget teevad, välisaid mälestusi taas elustavad.

Hea suhte korral annab nõustaja pidevalt kliendile märku sellest, et too on talle tähtis, et kliendi käekäik läheb nõustajale korda, et nõustaja peab kliendist lugu. Respekt ja lugupidamine kliendi vastu ei tohi sõltuda sellest, kui vana klient on, missugune on tema sotsiaalne staatus või vaimne võimekus. Kindlasti on nõustajal suhte loomise ja hoidmise vahendid mõistlik vastavalt kliendi vanusele, võimetele ja omapärale valida.

Kliendi seisundi hindamine

Selleks, et midagi muuta, peaks esialgu mõistma, mis parajasti toimub. Hindamine ei tähenda seda, et nõustaja langetab kliendi kohta paindumatu otsuse. Hindamine on ideaalis niisugune protsess, kus klient ja nõustaja koos tegelevad kliendi probleemide olemuse avastamisega (Corey 2001).

Hindamise käigus võib nõustaja püüda leida vastuse järgmistele küsimustele:

- Mis kliendi elus toimub?
- Missugused on tema tugevad ja nõrgad küljed?
- Kas on tegemist kriisiolukorra või pikaajalise probleemiga?
- Mida klient nõustamiselt ootab? Kas ja kuidas seda eesmärki on võimalik saavutada?
- Mis on hetkel kõige häirivam?
- Kuidas mõjutab kliendi probleemi tema keskkond ja kultuuritaust?
- Missugune on kliendi toetusüsteem? Kes on need inimesed, keda ta usaldab ja kelle peale võib loota?
- Kas tegemist on niisuguse probleemiga, millele saab lahenduse nõustamise abil või on tarvilik kaasata ka teisi spetsialiste?
- Missugune on olnud kliendi elukäik? Missugused minevikusündmused võivad tema praegust elu mõjutada?
- Missugune on kliendi tervis?

Eesmärkide püstitamine

Nõustamise eesmärk püstitatakse kliendi ja nõustaja koostöös. Vastu kliendi tahtmist ei ole ühelgi nõustajal võimalik muutusi esile kutsuda. Seepärast püüame ka nende klientide puhul, kes on tugikeskusesse vastuvõtule tulnud vastu oma tahtmist (näiteks on suunatud alaealiste komisjoni poolt või on vanemate poolt vastu nende eneste tahtmist kaasa võetud) leida mõne niisuguse eesmärgi, mis oleks kliendile endale meeldiv ja tähtis, samas aga mahuks ühiskonna normidesse.

Erinevad teraapiasuunad näevad nõustamise eesmärke väga erinevalt. Analüütilised lähenemised näevad eesmärgina teadvustamata materjali väljatoomist ja selle alusel toimuvaid muutusi isiksuses. Adleriaanlik suund näeb põhieesmärgina kliendi paremat toimetulekuvõimet. Selleks on tarvilik vaadelda, kuidas on kliendi olemasolev toimetulekut pärssiv eluviis tekkinud ja sellest lähtuvalt saab klient leida uued tulemuslikumad tegutsemisstrateegiad (Adler 1979).

Eksistentsiaalsed teraapiad peavad oma eesmärgiks kliendi ehedamat elamist, seda, et klient võtaks enesele vastutuse oma elu ja valikute eest (Yalom 1980). Isiksusekeskses teraapias on eesmärgiks kliendi eneseaktsepteerimine, suurem eneseusaldus, aktiivsus ja valmisolek käsitleda end pigem protsessi kui "valmis inimesena" (Rogers 1981). Gestalteraapias on eesmärgiks isiksuse eri tahkude integreerimine, suurem teadvelolek iseenesest ja oma elust, väiksem sõltuvus välistest asjaoludest ja suurem iseseisvus (Corey 1996).

Reaalsusteraapias peetakse eriti oluliseks seda, et inimene oma võimu-, vabaduse-, kuuluvus- ja lõbuvajaduse rahuldamiseks arukaid võimalusi leiaks (Glasser 1985). Kognitiivsetes ja käitumuslikes teraapiates peetakse eesmärgiks kõrvaldada kliendile kahjulikud mõttemallid ja käitumusmudelid ning asendada need konstruktiivsematega (Dattilio & Freemann 2000).

Laste tugikeskusesse jõudvad kliendid on väga erinevad, ka nende probleemid ja vajadused on erinevad. Peame vajalikuks lähtuda eesmärkide seadmisel mitte nõustaja soovidest ning kujutlustest vaid kliendi maailmavaatest. Seega valime ka sekkumistehnikad pigem kliendist ning probleemist kui nõustaja eelistustest lähtuvalt. Puhast koolkondlikku teraapiat kasutame oma töös väga harva.

Sekkumine

Kui eesmärgid on püstitatud, siis asub nõustaja koos kliendiga nende poole liikuma. Kuidas see täpselt toimub, sõltub nüüd nii kliendi probleemi eripärast, tema enda tugevatest ja nõrkadest külgedest, vanusest, kasutada olevatest materjalidest kui ka nõustaja oskustest ja teadmistest.

Iga nõustamislugu kulgeb erinevalt ja siin on meetodite ja võimaluste hulk praktiliselt piiramatult.

Lõpetamine ja tulemuse jälgimine

Lõpetamine on üleminek nõustaja poolt assisteeritud toimimiselt iseseisvale toimetulekule (Hackney & Cormier 1996).

Õige aeg nõustamisega lõpetada saabub siis, kui klienti häirivad sümptomid on kadunud ning ta tuleb oma eluga toime.

Tavapäraselt loetakse lühiteraapiaks või lühiajaliseks nõustamiseks alla 10 seansi kestnud nõustamist, pikaajaliseks aga üle 2 aasta kestvat nõustamissuhet kliendi ja nõustaja vahel. Eesti oludes on rõhuv enamuse nõustamist lühiajaline, seda eriti tasuta professionaalset abi andvate asutuste vähesuse tõttu. Kogu Tallinna linnas on näiteks 2002. aastal 4 nõustajat (2 Tallinna Laste Tugikeskuse ja 2 Tallinna Noorte Nõustamiskeskuses), kelle juurde lapsed ja noored (või nende vanemad) oma muredega pöörduda saavad. Nii annavadki nimetatud asutused rohkem lühiajalist nn. kriisiabi ja ei saa endale lubada võimalust klientidega püsivate tulemuste saamiseni töötada.

Erinevad probleemid nõuavad erinevat lähenemist. Järgnevalt leiavad käsitlemist Tallinna Laste Tugikeskuse praktikas sagedamini ette tulevad nõustamise tüüpolukorrad probleemide kaupa jaotatuna.

Kriisiinterventsioon väärkoheldud lastele

Kriisi võib defineerida mitut viisi. Omas töös oleme aluseks võtnud määratluse, mille kohaselt kriis on seesugune sündmus, mida tajutakse kui talumatult rasket ja millega toimetulekuks on tarvis rohkem ressursse, kui inimesel parajasti kasutada on (Gilliland & James 1997). Kriisiseisund, eriti pikale veniv kriisiseisund, võib põhjustada tuntavaid afektiivseid, kognitiivseid ja käitumishäireid.

Kõik inimesed kogevad mingil perioodil oma elus kriise. Brammer (1984) on jaganud kriisid kolme põhigruppi:

Arengukriisid. Tulevad ette inimese tavalise igapäevaelu käigus seoses ühe või teise eluperioodi lõppemise ja uue algusega. Koolimine ja kooli lõpetamine, abiellumine ja lahutamine, lapse sünd, uuele tööle asumine — kõik need sündmused nõuavad inimeselt uue olukorraga kohanemiseks pingutust. Mõnikord ei ole inimesel ei sisemisi ega välimisi ressursse, et uue olukorraga hakkama saada.

Olukorrast tingitud kriisid. Tekivad seoses ettenägematute ja/või ebaharilike olukordadega, mille üle indiviidil ei ole kontrolli. Niisugusteks sündmusteks võivad olla näiteks autoavarii, tulekahi, röövimise või vägistamise ohvriks

sattumine, ootamatu töökoha kaotus, raske haigestumine või lähedase surm. Olukorrast tingitud kriiside eripäraks on see, et nad on suhteliselt harva esinevad, intensiivsed ja seotud tugevate emotsionaalsete üleelamistega.

Eksistentsiaalsed kriisid. Väljendavad niisuguste inimesele oluliste teemadega nagu eesmärgid, vastutus, vabadus, väärtused vms. seotud sisekonflikte ja ängistust. Tihti võib niisugune kriis ilmneda murdeas.

Tallinna Laste Tugikeskuste 2000. aastal psühholoogi poole pöördunud klientidest, kes vajasisid kriisiinterventsiooni (kokku 570 inimest) kannatas enamik olukorrast tingitud ja arengukriiside tõttu. Siiski on noorukite eksistentsiaalsete kriiside hulk kasvamas. Paljud noored ei leia praegusaja materiaalses võimule ja tarbimisele orienteeritud ühiskonnas endale motiveerivat eesmärki ja kaotavad huvi ühiskonnaga integreerumiseks. Tulemuseks on seaduste ja normide eiramine, antisotsiaalne käitumine, mitmesuguste reaalsusest põgenemise viiside (narkootikumid, alkohol, mängud) leidmine.

Kriisiperioodidel vajavad paljud inimesed kõrvalist abi. Mõned leiavad seda perekonnalt, sõpradelt, tuttavalt, õpetajatelt või naabritelt. Mõningatel juhtudel aga ümbritsevad inimesi polegi või ei ole nad võimelised konkreetse probleemi puhul aitama — sel juhul on vaja abi professionaalilt.

Kaasaegses kriisipsühholoogias on ühendatud möödunud sajandi psühholoogia olulisemad teoreetilised ja praktilised suunad, kriisiinterventsioon kujutab endast erinevate teoreetiliste kontseptsioonide ja sekkumistehnikate kombineerimist vastavalt kliendi ja tema probleemi omapärale. Eklektiline lähenemine kriisidele ei tähenda sugugi erinevate psühhoterapiasuundade mehhaanilist segu, see tähendab ühe või teise psühhoterapia suuna külge dogmaatilisest klammerdumisest hoidumist. Oluline on leida iga konkreetse inimese konkreetsele kriisile parim kohane sekkumisviis (Gilliland & James 1997).

Mari on 14-aastane tüdruk. Ta on edukas ujuja (treeninud kuni 10 korda nädalas) ja viimase õppeaastani ka koolis hästi hakkama saanud. Nüüd on Mari kodunt ära jooksnud. Kolm nädalat tagasi hakkas ta koolist poppi tegema. Hommikul läks küll kodunt koolikotiga välja, kuid enne kooli pööras ühte kangialusesse, kuhu kogunes teisigi temataolisi (kokku umbes 20 noort). Aeti juttu, aga tarvitati ka narkootikume (kanep, amfetamiin, LSD, kokaiin jms.), alkoholi, suitsetati. Alguses käis Mari trennis edasi, aga ohter narkootikumide tarvitamine mõjus organismile nii, et enam ei suutnud Mari trennis käia. Lisaks selgus, et ta ei suutnud ka klassi lõpetada — kuna ta kolmel viimasel koolinädalal kohale ei ilmunud, siis tuli tal kaheksandasse klassi uuest minna. Kui Mari isa juhtunust kuulis, oli ta šokeeritud ja andis Marile peksa. Nüüd oli Mari kodunt kolmandat päeva jooksnud. Ühe öö oli ta olnud ühe tuttava juures, kelle vanemad kodunt ära olid, teise öö trepikojas ja kolmanda öö ringi jalutanud.

Tugikeskuste tülles oli Mari väga väsinud ja osanud enam midagi ette võtta. Psühholoogiga arutas ta võimalikke edasisi tegevusalternatiive. Koju tagasi minemist Mari kartis (peks on valus ja alandav), hulkuda enam ei tahtnud. Emaga olid Mari suhted väga jahedad ja kauged, ema elas ka Marist eraldi. Kuid jutujamisest selgus, et Maril on vanem õde, keda ta usaldab ja kes temasse hästi suhtub. Nii et Tugikeskusest läks Mari õe juurde ja palus, et too vahendaks tema koju tagasiminekut. Pärast kriisilukorra lahendamist tahtis Mari tulla oma edaspidise elu üle psühholoogiga arutama.

Väärkoheldud laste traumaatiliste sümptomite rehabilitatsioon

Küllaltki tihti satuvad tugikeskuste lapsed, keda on pekstud, kiusatud, kes langenud kuriteo ohvriks, kelle vanemad on nende suhtes hoolimatud olnud vms. Seesugused lapsed on täiskasvanute (ka lastekaitsetöötajate, pedagoogide, psühholoogide ja meedikute) suhtes väga umbusklikud. Nende kogemus ütleb, et täiskasvanud võivad olla julmad, hoolimatud, nende usaldamine võib halvemal juhul eluohtlik olla. Seetõttu algab väärkoheldud laste rehabilitatsioon sellest, et neile püütakse esmalt leida turvaline stabiilne elupaik.

Kuna nende laste (eriti juba vastusündinu- või varasest lapseeest vanemliku hooleta laste) kiindumussuhete areng on olnud häiritud, siis on neil raske lähedast suhet sõlmida ja veel raskem seda hoida. Püüame seetõttu hoiduda varjupaiga lastel püsivate kiindumussuhete tekitamisest. Nad liiguvad meie juurest edasi kas lastekodusse, hooldus- või kasuperesse. Tähtis on, et head püsivad lähedussuhted täiskasvanutega tekiks seal, kuhu laps elama jääb.

Et seda kindlustada, anname kindlasti esmast abi traumaatiliste kriiside puhul, kuid hoidume väga tugevate isiklike suhete tekitamisest — need suhted katkevad, kui laps meie majast lahkub, see aga võib tekitada uue trauma ja panna lapse edasistest lähedussuhetest veelgi kindlamini hoiduma. Varjupaiga personal kujundab alust püsivate tekkimiseks täiskasvanutega. See toimub niisuguse keskkonna loomise kaudu, kus lapsel on selged ja kindlad olemise reeglid (ta teab, mida tohib ja mida ei), kus laps näeb personali rakendamas konstruktiivsed sotsiaalse käitumise viise (konfliktide lahendamine, motiveerimine, kehtestamine jms.) nii omavahelises kui klientidega suhtlemises ja kus ka laste omavahelisi suhteid reguleeritakse.

Osade julma väärkohtlemise osaliseks saanud laste jaoks on raske ohutus keskkonnas elada: alul toob pingelangus kergendust. Lapse elukogemus on aga seesugune, mis on talle õpetanud head rahulikkude olemist mitte usaldama: nangunii juhtub varem või hiljem midagi hirmsat ja kõik lõpeb halvasti. Nii tekib paradoksaalne situatsioon,

kus head tingimused tekitavad lapses hirmu ning ärevust. Seda ei suuda ta kaua taluda ning hakkab täiskasvanuid ja ka teisi lapsi provotseerima (öeldes personalile sõnadeta midagi sellist nagu *kui ma nüüd seatepe teen, siis te ju enam inimese moodi ei käitu, siis tuleb teie tõeline pale nähtavale. Ma tean küll, et kõik on lurjused ja ma panen teid oma halbu külgi näitama.*)

Kergematel juhtudel lõpevad provokatsioonid mõne aja pärast (laps on pikka mööda hakanud uskuma, et tema jaoks on rahulik ja turvaline elukeskkond võimalik), kuid raskematel juhtudel (väärkohtlemine on olnud väga pikaajaline ja/või julm ning piinarikas) kasvavad hirm ja ärevus tasapisi, kuni laps kaotab enesevalitsuse täiesti ning võib hakata märatsema: lõhkuda asju, tungida kellele tahes ootamatult kallale, vigastada iseennast või siis põgeneda. Seesugused lapsed vajaksid ravi erirežiimiga meditsiinasutuses, kuid seesugust meil Eestis praegu ei ole. Tallinna Psühhiaatria haigla lasteosakonnas ei ole selle juhataja dr. Lea Kalvo sõnul tingimusi niisuguste laste raviks, sest nad kipuvad teiste patsientide suhtes vägivaldsed olema ja segavad nende ravi kulgu.

Kui lapsele on püsiv hooldaja leitud, siis jäävad osad neist Tugikeskuse psühholoogide juurde pikemaajalisse teraapiasse. Selle käigus toimub töö eba funktsionaalsete hoiakute ja nendega seotud teadvustamata reaktsioonidega. Eesmärgiks on anda lapsele oskusi oma tegevust ise paremini kontrollida, õpetada teda oma lähemat ja kaugemat tulevikku planeerima ja ka oma plaanidest kinni pidama.

Artjomi (6-aastane) ema on pärast isa tapmist kaotanud võime oma eluga toime tulla. Juba enne seda sündmust on ta olnud ebastabiilse psüühikaga, kuid nüüd juba tõsiselt psüühiliselt haige. Artjomi ema on enesekeskne, Artjomi huvid ja käekäik teda eriti ei huvita, küll aga kasutab ta Artjomi oma vajaduste täitmise vahendina. Lisaks põeb ema eluohtlikku neeruhaigust, mille prognoos on meedikute sõnul halb.

Artjomi ema terroriseerib poega enesetapu — ja surmaähvardustega, eriti siis, kui Artjom on korraks heasse tujju sattunud, naudib mõnd mängu või muud tegevust. Kõrvalseisjale tundub nagu tooks Artjomi nutt ja häiritud olek emale kergendust. Kõige selle tulemusena on Artjom rahutu, jonnakas, kaldub mässumeelsusele ja sõnakulmatusele. Kui Artjom on mõned nädalad emast eemal olnud, hakkavad tigidusehood nõrgenema ja harvemaks muutuma.

Artjomi edasine saatus on praegu veel lahtine: kuna tema vanavanemad ja teised sugulased (kes on nõus väikest poissi hooldama), elavad välisriikides, siis tuleb probleemi lahendamiseks täita palju dokumente mitme riigi mitmesugustes instantsides (sh kohus) ning see on aeganõudev protseduur.

Eriti keeruline on töö väärkoheldud laste vanematega. Enamik neist adub, ei ole oma rolliga lapsevanemana kuigi adekvaatselt toime tulnud. Samas on identiteet emana või isana oluline osa iga inimese identiteedis. Kui öelda endale, et olen lapsevanemana läbi kukkunud, siis tähendab see endale tunnistamist, et olen inimesena läbi kukkunud. Normaalse inimese psüühika ei võta niisugust mõtet omaks, toimima hakkavad kaitsemehhanismid (eitamine, väljatõrjumine, reinterpreteerimine). Konkreetsetes nõustamisolukorras tähendab see lapsevanemate poolseid eneseõigustusi, süüdistusi teiste aadressil, aga ka umbusku kogu sotsiaalsüsteemi ja konkreetse nõustaja suhtes (MacKinnon 1998).

Antud olukorras oleme kasutanud kliendikeskset tolerantset hoiakut. Usume, et meie klient on lapsevanemana teinud selle, mida tema on suutnud ja osanud. Paraku ei ole tema tegutsemisviis tulemuslikuks osutunud. Nõustamise käigus püüame koos kliendiga leida niisuguseid tegutsemisviise edaspidiseks, mis oleksid ühelt poolt kliendile jõukohased ja teiselt poolt kindlustaksid natukenegi edu. Hoidume igati süüdistamisest ja näägutamisest, üritame leida kliendi tugevaid külgi ning nendele toetudes mõnd positiivset muutust esile kutsuda.

Laste traumajärgne rehabilitatsioon.

Peeter (6-aastane) sattus tugikeskusesse lasteaiakasvatava soovitusel. Varem igati tubli ja sõbralik poiss oli muutunud ootamatult rahutuks ja agressiivseks, kaldus nii oma seniste sõprade kui teiste lastega kaklema, ei tahtnud õppetegevuses osaleda ja lisaks mõtles välja mängu, kus keegi kindlasti surma saama pidi. Ema oli tähele pannud, et Peeter kardab öösel pimedas magada ja ärkab tihti keset ööd nutuga üles.

Tugikeskuses selgus, et paar kuud tagasi oli mootorrattaõnnetuses hukkunud poisi naaberkorteris elanud 25-aastane aastane noormees. Tegemist oli väikese 4 korteriga elumajaga, mille kuuris oli seisnud ka mootorratas. Peeter oli oma naabrimehega suur sõber olnud ja too oli teda lubanud ikka juures olla, kui ta mootorratast putitas.

Naabrimehe surmast Peetri vanemad lapsed lapsele ei rääkinud (ei tahtnud teda kurvastada) ja ka matustele teda ei viidud. Küsimusele *kuhu naaber jäi?* vastasid vanemad, et kolis ära. Peeter on aga terane arenenud poiss ja salaja pealtkuulatud jutukatked andsid talle naabrimehe surmast teada. Pealegi olid inimesed, kes naaberkorteris käisid, kangesti nutetud näoga.

Peetri vanemad olid püüdnud teha oma parima, et oma poega hingevalust säästa. Paraku ei teadnud nad, et muutsid lapse seisundi ise raskemaks: salajase surma puhul ei ole lapsel võimalik oma kurbust ega viha avalikult ja kohaselt väljendada, seega muutub psüühiline pinge suureks ning laps hakkab oma vaimse tasakaalu säilitamiseks pingeid kaudselt (agressiivsuse, surma sisaldavate mängudena jms.) välja elama. Lisaks sellele paneb infopuudus fantaseerima — kui inimene (ükskõik kas laps või täiskasvanu) ei tea, mis on

juhtunud, siis kujutab ta ette mitmesuguseid koledaid asju, mis oleksid võinud juhtuda.

Pärast seda, kui ema ja isa olid lapsele õnnetusest üldjoontes ja talle arusaadaval viisil rääkinud, Peetriga naabrimehe haul käinud (Peeter joonistas selleks puhuks pildi, mille kaudu ta ütles lahkunule kõik selle, mis tal muidu oli ütlemata jäänud. See pilt maeti surnuaial maha.), ja matustest tehtud videolinti näinud, kadusid traumaatilised sümptomid mõne nädala jooksul. Peeter sai oma head sõpra leinama hakata.

Traumaatilised sündmused (õnnetused, lähedas(t)e äkksurmad, kuriteod) muudavad maailma meie ümber äkitselt arusaamatuks. Nende sündmuste puhul on lisaks sellele, **mis juhtus**, väga tähtis ka see, **kuidas juhtus**. Liiga sageli alahindavad täiskasvanud sündmuste mõju lapsele ja ei oska näha ka lapse vajadusi traumaatilise stressi toimimise perioodil (Dyregrov 1994).

Traumajärgse rehabilitatsiooni esmaseks meetodiks on vanemate, õpetajate, kasvatajate jt. informeerimine laste ja täiskasvanute tavapäraestest traumaatilistest reaktsioonidest, nende avaldumise viisidest ja otstarbekast reageerimisest. Juhtunut pole võimalik olematuks muuta, traumaatilise sündmuse jäljed mõjutavad lapse psüühikat paratamatult, kuid see mõju ei pruugi olla paratamatult halb. Paljud kriisi- ja katastroofipsühholoogia uurijad väidavad, et rasked sündmused võivad laste emotsionaalset ja intellektuaalset arengut positiivses suunas mõjutada ja kiirendada. Seda aga siiski teatud tingimuste olemasolul ning nende tingimuste loomise oskusi õpetatakse ka Tallinna Laste Tugikeskuses.

Lisaks vahetule traumajärgsele stressile esineb paljudel raske sündmuse läbielanud lastel ka pikemaajalisi häireid (keskendumisraskused, düsfooria, depressiivsed nähud, unehäired, agressiivsus, psühhosomaatilised kaebused vms.). Seesugused traumajärgse stressihäire sümptomid segavad lapse toimetulekut märkimisväärselt. Nende leevendamiseks on aga viimase poole sajandi jooksul välja töötatud hulk tehnikaid ja protseduure. Osa leevendusvõtteid põhineb keeruliste tunnete meenutamisel turvalises keskkonnas, osa aga kognitiivsel ümberstruktureerimisel. Ärevuse ja/või hirmudega saab töötada ka käitumuslikke üleujutamistehnikaid kasutades. Osadele lastele sobivad mängulised loovteraapiad (Foa, Keane & Friedman 2000).

15-aastase Karmeni ema hukkus liiklusõnnetuses ja isa oli leidnud enesele töö USA-s. Nii surnud ema kui võõrsil viibiv isa olid andekad loomeinimesed ja omas ringkonnas lugupeetud. Karmenil oli alati koolis ja kodus kõik korras olnud, ta oli "hea laps". Pärast matuseid jäi ta vanasse kohta elama koos oma isapoolse vanaemaga, kes Lõuna-Eestist Tallinna kolis. Probleemid neiuuga algasid umbes kolmveerand aastat pärast juhtunut, kui Karmen oli lõpetanud 10. klassi. Ta ei suhelnud enam vanade sõpradega, puudus kevade poole suhteliselt palju koolist (edasi jõudis küll rahuldavalt, kui 5 "kolme" tunnistusel olid tema endiste "viieliste" tunnistuste kõrval ootamatud). Lisaks tundus Karmen hüperseksuaalne olevat: ta käis riides küllaltki väljakutsuvalt ning tal seksuaalseid vahekordi mitme noormehega.

Nõustamise käigus selgus, et Karmen oli oma emaga olnud väga lähedane, isa oli olnud töönarkomaan ja nemad emaga kui head sõbrad. Vanaema Karmen eriti ei tundnudki, ta oli töökas maanaine, kellele Karmeni tujutsemised jäid arusaamatuks. Vanaema arvates tuli elus teha seda, mis on inimese kohus ja mitte unistada. Karmenil polnud ka väga lähedasi sõbrannasid (niisama tuttavaid aga küll) — tema pinginaaber oli koos vanematega paar kuud enne juhtunut teise riiki elama kolinud.

Karmen oli jäänud väga üksildaseks ja sellest tulenes tema väliselt üliseksuaalne käitumine. Ise ta sellest teadlik ei olnud, küll aga kurtis, et tema tahaks leida noormeest, kes temast aru saaks. Senised suhted olid lõppenud Karmeni haigetsaamisega: keegi ei olnud teda piisavalt mõistnud. Pole ka ime, sest Karmen otsis neist suhetest pigem kedagi ema asendajaks.

Psühholoogi juurde suunas Karmeni keegi naabritest, kellele vanaema oli kurtanud, et ei oska tüdrukuga hakkama saada. Algul oli neiu napolisõnaline ja eemalehoiduv. Suhted paranesid pärast paari seansi, kus juttu oli vähe, rohkem õhutas psühholoog Karmenit värve ja pintsli kasutama. Paberile tekkinud kujutisi vaadates hakkas ta ise seostama oma tundeid ja käitumist, leidis üles allasurutud viha ja süüdistused. Karmen polnud seni oma ema kaotusega leppinud, vaimses mõttes oli ema tema jaoks elusam kui reaalse maailma inimesed.

Lisaks ei olnud Karmen oma ema surnukeha näinud: õnnetusel oli see tugevasti deformeerunud ja lapse tervisele ei peetud selle nägemist heaks. Ka matustel oli kirst kinni. Umbes pool aastat pärast matuseid hakkas Karmenit öösiti painama unenägu ema hukkamisest, kus ema keha (eriti pea ja ülakeha) iga kord erineval viisil autorataste alla kägardus. Karmen kartis magamajäämist, sest üksinda luupainaja peale ärgata oli hirmutav. (Karmen magas individuaalelamu ülemisel korrusel, hea unega ja tervete närvidega vanaema tuba oli alumisel korrusel). Nii ei olnud tal kõige hirmutavamatel aegadel kedagi toeks, kui ta just mõne noormehe juurde ööbima ei jäänud.

Umbes pool aastat kestnud teraapia käigus toimuva töö eesmärgiks oli hirmutavate unenägu ja kujutluste kustutamine, ema surma aktsepteerimise võimalikuks tegemine ning leinaprotsessi algatamine ja ka uute toetavate igapäevaelusuhete leidmine.

Tasapisi hakkasid luupainajad kaduma, Karmeni keskendumisvõime paranes (koos sellega tõusid ka koolihinded), meeleolukõikumised muutusid väiksemaks ning Karmen suutis ennast paremini valitseda. Suhted teiste inimestega (nii noorte kui vanadega, nii lähemate kui kaugematega) paranesid, sest neiu ei olnud enam nii pidurdamatult agressiivne. Siiski oli Karmen ka poole aasta pärast veel oma kaaslastest tunduvalt ärevam ja sattus paanikasse, kui midagi toimus teistmoodi kui tema tahtnud või ette kujutanud oli.

Karmeni juhtum on näiteks selle kohta, kuidas psüühiline trauma segab normaalse leinaprotsessi algust, kuidas noor inimene nagu "jääks õnnetusehetkesse kinni". Kui seesugune noor inimene kuulub peresse, kus omavahelised suhted on tihedad, kus lisaks isale-emale ja lastele on ka vanavanemaid, onusid-tädisid ja teisigi oma klanni liikmeid, siis saab ta kelleltki ikka mõistmist ja niisugust inimlikku lähedust, mis raskest hetkest üle aitavad. Seesugustes peredes on õnnetustega toimetuleku oskused põlvest põlve edasi antud ning mingit kõrvalist sekkumist sageli tarvis pole.

Nõustamine laste käitumis-, suhtlemis- ja õpiraskuste puhul.

Sageli jõuavad Tallinna Laste Tugikeskuste nn. *pahad lapsed*. Need on lapsed, kes ei kuula vanemate sõna, rikuva korda koolis, ei saa õpetajatega läbi, mõned ka varastavad, tarvitavad narkootilisi aineid, on agressiivsed. Osa neist lastest jõuab tugikeskuste vanemate algatusel, osa alaealiste komisjonide kaudu, osad on suunatud koolidest, meditsiini-asutustest, sotsiaalhoolekande osakondadest või politseist.

Pahatihti arvavad tulijad (eriti lapsevanemad) siiralt, et psühholoogil on imettegev retsept, mille abiga tund aega kestva kohtumise käigus nende probleemne laps kõigist pahedest vabaneb ning täiskasvanute maailmale mugavaks muutub. Reaalsuses on väärkohanenud käitumist muuta keerukas. Kõigepealt on tarvis selgeks saada, kuidas halvad kumbed lapsele kasulikud on. Iga probleemne käitumine on kunagi lapsele positiivselt mõjunud (ta on selle omandanud, sest on selle abiga midagi enesele olulist saavutanud). Üldtuntud on olukord, kus lapsed oma probleemse käitumisega vanemate kõikuvat abielu kindlustavad: kui vanematel näiteks pole aega omavahel tülitseda vaid nad peavad koos võitlema lapse varastamisharjumusega, püsib pereelu rööbastes (Goldenberg & Goldenberg 1994).

Pahad lapsed ise ja nende vanemad eriti pelgavad psühholoogi juurde tulemist: enamik tunneb end süüdi ja kardab, et psühholoog asub neid arvutama ja süüdistama. Teame, et enamikule tulijatest on esimene käik tõsine katsumus ning seetõttu on tulijad väärt tunnustust. Probleemse käitumise puhul püüame esmalt selgitadagi ajaperioode ja olukordi, kus probleemi ei ole või ta on väiksem. Süüdistamise asemel keskendume inimeste tugevatele külgedele ja oskustele: ainult nende abiga on võimalik toimivaid tegevuskavu kokku seada.

Mõnikord on laste ja vanemate suhted niisugusesse puntrasse jõudnud, et ühes ruumis kooski olla on raske. Mõlemad pooled võivad teise peale solvunud olla, mõlemad on teineteisele haiget teinud ja ise haiget saanud. Sel puhul nõustame vanemaid ja lapsi mõnda aega eraldi ja katsume neid siis kokku viia.

Erinevas vanuses ja erinevate probleemidega laste tarbeks oleme kasutanud õige mitmeid teraapiasuundi: kognitiivkäitumuslikku teraapiat, reaalsusteraapiat (mis alaealiste õigusrikkujate tarbeks kunagi William Glasseri poolt loodigi), lahenduskeskset lühiteraapiat, sekka ka elemente loovteraapiatest ja eksistentsialistlikest teraapiasuundadest. Probleemsete laste puhul on otstarbekamaks osutunud niisugused lähenemised, kus terapeut seansi käiku selgelt kontrollib, kus igal seansil koos lapse või noorukiga seatakse selged eesmärgid ja kus korraga ei püüta saavutada liiga palju.

Tõnu õpib ühe Tallinna kooli neljandas klassis. Oma kooliteed alustas ta väikeses lasteaed-alkoolis, kus tuli toime rahuldavalt. Uues koolis, kuhu ta pärast kolmanda klassi lõppu oma elukoha järgi sattus, oli tal väga raske kohaneda: samast koolist oli eelmisel aastal põhikooli lõpetamata vanuse tõttu (üle 17) välja arvatud tema vanem vend. Too oli olnud õpetajate kirstunael ja nii oli Tõnu suhtes teatud negatiivne eelhäälestus olemas juba algusest peale.

Vaimsed võimed on Tõnul üle keskmise, kuid tema häda on püsiv. Ta solvub kergesti, kui tunneb endale liiga tehtavat. Samas kahtlustatakse pahanduste puhul kõigepealt Tõnut (tal ju vendki niisugune). Tihti on küll tõeline süüdlane välja tulnud, Tõnu aga tunneb, et pidev kahtlustamine on talle solvav.

Tõnu jõudis Tallinna Laste Tugikeskuste koos emaga tuttava soovitusena peale. Ema oli alguses väga valvas ja ägedalt kõiki süüdistav. Juba esimese seansi jooksul toimus muutus: kui ema avastas, et psühholoog ei süüdistata teda ega mõista ka hukka, siis julgus ta rääkida oma suurtest hirmudest ja pingest. Selgus, et ema arvab ise, et tema poegade kasvatusraskused on vähemasti osaliselt tema enda süü, et ta on ema ja naisena ebaõnnestunud. Hirm ja lootusetus olid ema üsna passiivseks muutnud.

Esimese seansi jooksul sai selgeks, et ükskõik kui suur paharet ka Tõnu on, probleemi lahendus sõltub ema suutlikkusest. Seega pidas psühholoog otstarbekaks tegelda Tõnu ja tema emaga eraldi. Töös emaga oli eesmärgiks ühelt poolt ema enesetunde ja eneseusalduse tõstmine ning teiselt poolt adekvaatse arusaama kujundamine olemasolevast olukorrast perekonnas, et tema valikuvabadust keerukas peresituatsioonis suurendada.

Kolmveerandi aasta jooksul on nii ema kui poeg külastanud tugikeskust umbes kord kahe nädala jooksul. Stabiilsematel perioodidel oli külastusi harvemini, raskematel aegadel sagedamini. Perekonna olukord on vahepeal halvenenud: käitumishäiretega vanemal vental on süvenenud psüühikahäired, esineb psühhotoilisi

episoode, pidurdusprotsessid on nõrgad. Sellega seoses on kodune olukord ettearvamatult aeg-ajalt esineb vennal märatsushoogusid, ka on ta toime pannud huligaansuse, mille eest ootamas kohtuasi.

Vennaga toimuv mõjutab tugevasti nii ema kui Tõnu seisundit. Vaatamata raskustele on aga ema ja noorema poja suhted paranenud, lakanud on vastastikused etteheited ja Tõnu on kodus koos emaga meelsasti. Koolis on raskused aga püsinud — tõenäoliselt seoses vanema venna psüühikahäirest tingitud püsiva pingeseisundiga on Tõnu tähelepanuvõime endiselt madal. Hinded on halvad just nendes ainetes, kus suhted õpetajaga teravad on.

Tõnu juhtumi näitel võib välja tuua mitmeid käitumis- ja õppimishäiretega laste nõustamisele ühiseid jooni:

- Otstarbekas on kaasata nõustamisele nii palju pereliikmeid kui võimalik. Antud juhul keeldusid osalemast nii psüühikahäirega vend kui töötu pereisa. Samas oleks ilma ema osaluseta nõustamises ema lootusetus ja passiivsus aina süvenenud. Ta hoidis niigi end kodunt eemal nii kaua kui võimalik ja viibis suure osa ajast töö juures. Ema kaasamine aitas olukorda peres kontrolli all hoida, konflikti eskaleerumist vältida ja ema ning õpetajate tülisid ära hoida.

- Mõnikord võib positiivseks tulemuseks olla ka olukorra püsimine. Kui keskkonnas toimuvad ebasoodsad muutused, siis on stabiilsuse säilimine omaette saavutus.

- Käitumishäiretega laste puhul on otstarbekas nii neid endid kui vanemaid ja teisi hoolekandjaid hoiatada võimalike tagasilanguste eest. Enamasti kipuvad need tulema just edukate esmaste nõustamistulemuste järel. Kui asjaosalised on tagasilanguste võimalikkusest informeeritud, siis ei kaldu pereliikmed liialt kiiresti lootust kaotama ega olukorra parandamise püüdlusi lõpetama.

- Keskendumine positiivsele võimaldab hädade nõiaringist kergemini välja pääseda.

- Isegi juhul, kui vanemad on oma lapse hädades täielikult süüdi, ei anna nende süüdistamine (sisuliselt karistamine) soovitud positiivset pööret.

- Karistuste positiivne efekt on kaheldav. Enamasti tekitab karistamine trotsi ning viha, lootus koostööle karistatuga on minimaalne.

- Lapse nõustamine ei anna loodetud tulemusi, kui lapse sotsiaalmajanduslik olukord on väga halb ja/või ebastabiilne. Sel juhul võib tema ühiskondlikust normist hälbiv käitumine olla tema enda ellujäämise seisukohalt otstarbekas ja tal puudub motivatsioon midagi muuta.

Toimetulekuhäiretega laste nõustamine

Lisaks kooli ja seadustega pahuksis lastele leidub ka lapsi, kes jäävad ühiskonnaelu raamidesse, kuid kelle elukvaliteet on mingil põhjusel mitterahuldav. Näiteks võib siin tuua Madli juhtumi.

Madli on 16-aastane ja õpib ühe Tallinna eliitkooli kümnendas klassis. Viimase veerandi tunnistusel on tal neli "nelja", ülejäänud hinded on "viied". Reaalainetes on Madli väga andekas, käinud põhikoolist saadik korduvalt olümpiaadidel ja saanud häid tulemusi.

Psühholoogi juurde jõuab Madli koos pinginaabri isaga. Tugikeskusesse suunas nad psühhiaater, kelle juurde nad läksid seetõttu, et pinginaaber märkas Madli muutunud olekut (rõhutud, kurvameelne, apaatne) ning pani tähele üht enesetapakavatsusele viitavat fraasi. Psühhiaater diagnoosis depressiooni, kuid leidis, et lapse elukeskkond on niisugune, kus ravil on vähe tulemusi. Madli ema käib madalalpalgalisel vähe kvalifitseeritud tööl, isa on töötu, õde õpib 7. klassis. Enamik ema sissetulekust läheb kahetoalise kõigi mugavustega korteri kommunaalmaksude katteks. Söögi-, riiete ja sõiduraha jääb perele väga vähe.

Madli ei ole oma kodusest olukorrast kellelegi rääkinud, sest häbeneb oma jõukaid klassikaaslast. Sotsiaalselt on Madlil oskusi piisavalt: tema asend klassis on soodne, teised aktsepteerivad teda. Tal on hirm, et kui teised tema majandusraskustest kuulevad, siis tõmbutakse temast eemale. Ühe teise klassikaaslasega on nii juba juhtunud.

Madli on tihti mitu päeva söömata (esmamulje temast on nagu anorektikust), sõidab trollis jänest, aeg-ajalt on ta leidnud mõne "musta" tööotsa, siis on ostnud endale hädavajalikke koolitarbeid ja jalanõusid. Kuna niisugune olukord on kestnud juba aastaid, siis on tasapisi välja arenenud depressioon.

Madli puhul oli tarvis mitme asutuse koostööd. Tugikeskus võttis ühendust linnosa valitsuse lastekaitse spetsialistidega ja veidi sai Madli olukorda parandada nende abiga. Lastekaitse spetsialist leidis kontakti ka Madli emaga, kes ei olnud informeeritud ei sotsiaaltoetuste süsteemist ega ka mitte mingisugustest muudest abi võimalustest. Tugikeskus sai Madlit toetada riiete ja osade koolitarvetega. Lisaks jäi Madli käima psühholoogi vastuvõtule eesmärgiga vähendada alaväärsustunnet ja sellega seotud ärevust, aidata tal oma tugevaid külgi ja oma isiksust väärtustada.

Toimetulekuraskuste hulka võib lugeda ka sotsiaalsete oskuste defitsiidist tulenevad raskused laste elus. Emotsionaalse intelligentsuse tähtsust edukusele mistahes elualal on viimastel aastatel veenvalt näidatud (Goleman 1998). Lapsed, kel on raskusi eakaaslaste ja/või täiskasvanutega suhete loomisel ja hoidmisel, kalduvad teistest tunduvalt rohkem ka käitumishäirete, eriti seaduserikkumistele. Kõige efektiivsem suhtlemisoskuste korrigeerimise viis on praegusel hetkel grupitreening.

Konsultatsioonid psüühikahäire kahtluse korral.

Osa Tallinna Laste Tugikeskuse sattunud lapsi vajab meditsiiniabi: nad on psüühikahäirega. Kuna laste psüühikahäireid on sageli keerukas diagnoosida, varjupaika sattunud lapsed on aga pahatihti üldse aastaid igasuguse meditsiiniabi ja arstliku jälgimiseta olnud, siis tekib aeg-ajalt mõne lapse vaimse tervise suhtes kahtlus. Sellisel puhul kasutame psühhiaatrit — konsultanti, kes tutvub teiste spetsialistide poolt lapse kohta kogutud andmetega, kohtub lapsega ja vajaduse korral suunab lapse ravile.

Konsultatsioonid lapsevanematele, sotsiaaltöötajatele, pedagoogidele, meedikutele, politseile vms lastega tegelejatele.

Juhtub ka seda, et probleemne laps keeldub mistahes spetsialisti juurde kaasa tulemast, on kodunt põgenenud või on tema probleem seesugune, mille käsitlemine nõuab esmalt lapse juuresolekuta toimuvat arutelu.

Näitena võib siin tuua olukorra, kus vanaema kahtlustab oma väimeest viieaastase tütre seksuaalses kuritarvitamises. Kuna kahtlus on küllaltki ähmane ja vanaema esialgne jutt vastuoluline, siis on parem, kui laps sellest kõrvale jääb.

Antud juhtumi puhul selgus hiljem (vanaema enda jutust), et vanaema oli nii oma tütre kui väimehega majandusküsimustes erimeelsustesse sattunud ja mõelnud solvumistundest tingituna neile niiviisi kätte maksta, et lapselaps tema kasvatada jääks.

Psühholoog vestles vanaemaga, konsulteris hiljem lastekaitsetöötajatega kohapeal ja viimased leidsid ka võimaluse lapse vaimset ja füüsilist tervist märkamatult jälgida. Kuna mingeid märke väärkohtlemisest ei olnud, siis vestles psühholoog vanaemaga uuesti ning sel korral vanaema tunnistas oma suurt solvumist. Kui laps oleks olnud kogu teema arutamise juures, oleks võinud ta tõsiselt traumeeritud saada, kannatada oleksid võinud ka lapse suhted isa ja emaga.

Kodunt põgenenud laste vanemad on reeglina oma laste saatuse pärast väga mures. Lapse põgenemine tekitab vanemas enesesüüdistusi ja enese õigustamist, läbikukkunud lapsevanema tunnet, viha lapse vastu, et too niimoodi on käitunud, hirmu, et lapsega võiks midagi pöördumatult halba juhtunud olla, kurbust ja hüljatuse tunnet. Kui laps koju tagasi tuleb, siis vanemate emotsionaalne pinge kipub tihti kontrollimatult vallanduma. Tihti öeldakse midagi sellist, mida tegelikult tõsiselt ei mõelda ja mida hiljem tahetakse väga tagasi võtta.

Tugikeskuses on psühholoogid aidanud vanematel nende endi mõtetes ja tunnetes selgusele jõuda, valmistada ette tegevuskava lapse tagasijõudmise puhuks, arutanud koos vanematega erinevate lahendusvariantide võimalikke tagajärgi. Tihti on vanemal lähemas tulevikus võimalus valida vaid erinevate raskuste vahel: soovitud resultaati ei ole võimalik kohe saavutada. Aeg-ajalt on vanemate eesmärgid/meetodid oma laste tuleviku kujundamisel äärmuseni ebarealistlikud vms. Seesuguses olukorras informatsiooni andes ei räägi psühholoog lapsevanemale mitte sellest, kuidas on "õige" vaid sellest, missuguse tulemuse üks või teine abinõu kaasa võib tuua. Valikud teeb ikka igaüks ise, sest nii hästi ei tunne omaenda elu keegi teine.

Spetsialistid (õpetajad, lasteaednikud, meedikud, sotsiaaltöötajad, politseinikud jt.) satuvad Tallinna laste Tugikeskuses peamiselt kahel põhjusel: kas keerukate, lahenduseks mitmete eri valdkondade spetsialistide koostööd nõudvate probleemidega tehtava võrgustikutöö raames või sel juhul, kui mõni juhtum "kasvab üle pea".

Töö käigus oleme tähele pannud, et kõige sagedamini pöörduvad tugikeskuse psühholoogide juurde konsultatsiooni saamiseks järgmiste probleemidega kokku puutunud spetsialistid:

- Lapse surm peres või lasteasutuses, eriti lapse ootamatu surm õnnetuse või kuriteo tagajärjel.
- Seksuaalse väärkohtlemise kahtlus või seksuaalse väärkohtlemise avalikuks tulek.
- Kaugele arenenud käitumishäire — laps ei allu enam mingisugustele reeglitele ega korraldustele, põgeneb nii kodust kui institutsioonidest.
- Lapse suhtes hoolimatu ja last ära kasutav oma õigustest väga teadlik lapsevanem, kes süüdistab pedagooge, sotsiaaltöötajaid, meedikuid, politseid, riiki ja kõiki teisi oma elu äpardustes.

Konsultatsioonide käigus saab vastavalt vajadusele soovitada vajalikku kirjandust (Tallinna Laste Tugikeskuses on käepärane raamatukogu), tegelda olukorra kognitiivse ümberstruktureerimisega ja kasutada ka erinevaid probleemilahenduse tehnikaid ja protseduure.

Kasutatud kirjandus

- Adler, A.** (1979) Superiority and social interest: A collection of later writings. New York: Norton.
- Brammer, L.M.** (1984). The helping relationship (3rd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Corey, G.** (1996) Theory and practice of counselling and psychotherapy (5th ed.) Pacific Grove CA: Brooks & Cole.
- Dattilio M.F. Freemann, A.** (2000). Cognitive-Behavioral Strategies in Crisis Intervention. The Guilford Press, New York.
- Dyregrov, A.** (1991). Grief in Children. A handbook for adults. Jessica Kingsley Publishers, London.

- Foa, E.B., Keane, T.M., Friedman, M.J.** (eds) (2000) *Effective Treatments for PTSD*. The Guilford Press, New York.
- Gilliland, E.B., James, R.K.** (1997) *Crisis Intervention Strategies*. Brooks/Cole Publishing Company: International Thomson Publishing Inc.
- Glasser, W.** (1985) *Control theory*. New York: Harper & Row.
- Goldenberg, H., Goldenberg, I.** (1994) *Counseling today's families* (2nd ed.) Pacific Grove CA: Brooks & Cole.
- Goleman, D.** (1998) *Emotsionaalne intelligentsus*. Väike Vanker.
- Harold L. H., Cormier L.S.** (1996) *The Professional Counselor: A Process Guide to Helping*. Allyn and Bacon.
- MacKinnon, L.K.** (1998) *Trust and Betrayal in the treatment of Child Abuse*. New York: The Guilford Press.
- Rogers, C.** (1981) *A way of being*. Boston: Houghton Mifflin.
- Yalom, I.D.** (1980) *Existential psychotherapy*. New York: Basic Books.

KOOLIKIUSAMINE. LASTE KÄITUMISHÄIRED

Anni Vaher, MTÜ Tallinna Laste Tugikeskuse psühholoog

1. Uurimused koolivägivalla kohta

Koolikiusamine on laialt levinud nähtus. Seda peetakse mõnikord nii loomulikuks ja iseenesestmõistetavaks asjaks, et sellest ei räägita ja sellega ei tegelda piisavalt.

1998. a. viidi läbi rahvusvaheline uurimus, mis näitas et:

- 24,9% Eesti lastest ei tunne ennast õnnelikuna (Lätis 26,6; Leedus 31,1) ja 20,9% lastest tunnevad ennast täiesti õnnetuna
- 7,9% lastest ei tunne ennast koolis mitte kunagi turvaliselt (Lätis 9,0; Leedus 11,4)
- 8,3% lastest tunneb ennast koolis alandatuna vähemalt korra nädalas (Lätis 11,4; Leedus 13,9)

Tallinna Laste Tugikeskus (2000) viis 2000. a. läbi küsitluse laste väärkohtlemise kohta. Küsitleti 2006 Tallinna koolilast, nendest 20% olid venekeelsetest koolidest. Laste vanus oli vahemikus 12–18 aastat, keskmine vanus 14,8 a.

Laste vastused koolikiusamise küsimustele olid alljärgnevad:

- klassikaaslaste kiusatakse: sageli või mõnikord — 75%, mitte kunagi — 10,4% lastest
- võtan kiusamisest osa: sageli või mõnikord — 40%, mitte kunagi — 44% lastest
- mind kiusatakse: sageli või mõnikord — 35%, mitte kunagi — 47,1% lastest
- suhted on head: sageli või mõnikord — 89%, mitte kunagi — 3,1% lastest (s.o. 57 last)
- 19-nel lapsel küsitletutest polnud ühtegi sõpra

2001. aastal viidi Kristi Kõivu juhendamisel läbi küsitlus koolivägivalla uurimiseks 11 erinevas koolis.

Küsitluse tulemustest räägiti Lastekaitse Liidu poolt korraldatud konverentsil "Ei vägivald", mis toimus 1. novembril 2001. a. Reval Hotell Centralis. Kristi Kõivu artikkel küsitluse tulemustest on avaldatud konverentsi materjalide kogumikus (Lastekaitse Liit 2001).

Küsitleti 2255 põhikoolis õppijat 5–9 klassini, kellest 38,3% olid poisid ja 61,7% tüdrukud.

Kristi Kõivu tõlgenduses on vägivalla tähendus õpilastele kolmetahuline:

1. vägivalla väärtushinnanguline iseloom
2. füüsiline teisi inimesi kahjustav käitumine
3. tahtlik psühholoogiline kavatsus teistele inimestele haiget või kahju teha kooliklassis

Uurimistulemuste põhjal esines kõige enam:

1. togimist ja tõukamist e. füüsilist vägivalda (46,97% juhtudel)
2. narritamist või pilkamist (39,57% juhtudel)
3. asjade äravõtmist või peitmist (34,10%)
4. asjade pildumist või lõhkumist (22,77%) e. psühholoogilist vägivalda.

Kohad, kus vägivald kõige sagedamini aset leidis olid koridorid (25,8%) ja klassiruumid (22,8%).

Inimesed, kes õpilaste arvates saavad neid koolikiusamise puhul aidata, olid õpetajad (22,6%) ja klassijuhataja (13,5%) ning lapsevanemad (16,7%).

Õpilaste arvates olid põhiprobleemideks koolis:

1. koolivägivald (nii psühholoogiline kui ka füüsiline) ja asjaolu, et see on koolis laialdaselt levinud
2. antisotsiaalne käitumine (suitsetamine, varastamine, narkootikumide tarvitamine, joomine, koolist põhjuseta puudumine, nilbe ja rõve kõnepruuk)

Õpilaste arvates peab koolivägivallaga võitlema, sest vägivald ei lahenda probleeme.

Kristi Kõiv teeb oma artiklis kokkuvõtte õpilaste arvamustest selle kohta, kuidas koolivägivallaga toime tulla ja toob välja abinõud kolmel tasandil:

- primaarne e. kooli tasand: reeglid ja kord
- sekundaarne e. õpilaste tasand: vägivalla teadvustamine ja õpilaste sotsiaalse kompetentsuse arendamine
- tertsiaarne e. vägivalla tasand: alternatiivsed võimalused tegutsemiseks ja õppimiseks

Kokkuvõttes ütleb Kristi Kõiv: "...nii, nagu on koolivägivallal mitu palet — see ilmneb mitmete eri liikidena, erinevates kohtades, erinevate abisaamise ja vägivallaga toimetuleku võimalustega, nii on ka *vägivalla* mõiste õpilaste jaoks mitmetähenduslik. Kuid vaatamata sellele, et koolivägivallal on mitu palet ja tähendust, on see praegusel ajal kõike suuremaks probleemiks koolis”.

2. Koolikiusamise voldiku tutvustus

Abiks õpetajatele ja õpilastele koolivägivallaga toime tulemisel koostasime 2001.aastal oma tugikeskuses koolikiusamise voldiku (nii eesti- kui ka venekeelse) ja jaotasime neid voldikuid kõikidele Tallinna koolidele.

Saime hulgaliselt tagasisidet lastelt, õpetajatelt ja lastevanematelt, käisime mitmes koolis kohapeal kiusamise probleemidest rääkimas ja lastega asju arutamas.

Tutvustan koolikiusamise voldikut ja annan mõningaid soovitusi, kuidas selle alusel saaks klassides läbi viia vestlust.

Mõned üldised põhimõtted teema käsitlemiseks:

- **Kedagi ei süüdistata**

Süüdistamine toob kaasa vastaspoole kes hakkab omakorda teisi süüdistama ja ennast õigustama, kaitseseisundi. Kuna eesmärgiks on panna lapsed omavahel koostööd tegema, et nad hakkaksid ise mõtlema ja lahendusi leidma, siis süüdistamine ei ole õige abivahend selle eesmärgi saavutamiseks.

- **Otsime praktilisi lahendusi**

Pole mõtet laskuda “sügavasse psühholoogiasse” (*á la ...* juba selle lapse vanaisa oli raske iseloomuga), see oleks aja ja ka muude ressursside raiskamine. Lapse jaoks, keda kiusatakse, on iga kiusamisest vaba päev suur kergendus. Õpilaste, õpetajate ja lapsevanemate omavaheline koostöö on heaks eelduseks, et midagi saab koolis ära teha.

- **Aitame lastel luua omavahelist toetussüsteemi** (toetust vajavad mõlemad, nii kiusaja kui kiusatav)

Ühe ohvri asemel ei tasu produtseerida uut. Kiusaja käitumine ei muutu paremaks, kui ta “mustaks lambaks” tembeldatakse.

- **Õpetame erimeelsusi lahendama ja leppima**, lastele on seejuures abiks õpetaja, nõustaja või mõni vanem õpilane.

Erimeelsuste lahendamise oskus omandatakse (või ei omandata) oma kodus. Selleks on oluline, et lapsed näevad oma vanemaid nii tülitsemas kui ka leppimas. Oma tundeid, mõtteid ja vajadusi selgelt ja ilma teistele haiget tegemata väljendada on suur kunst. Enamus meist õpib seda terve elu. Laste tülide vahendamise juures saab kasutada aktiivse kuulamise oskusi, näiteks, enne oma mõtte välja ütlemist tuleks korrata seda, mida ütles eelkõneleja. Vihane inimene ei kuule seda, mida teine ütleb, vaid seda, mida ta ise tahab kuulda või mõtleb ta kuulamise asemel oma argumentidele.

- **Korraldame umbes korra nädalas avalikke arutelusid klassides** (kuidas on läinud, mis on hästi, mida annab parandada).

See eelnev lause kõlab lihtsalt, kuid seda läbi viia ei ole sugugi lihtne. Nii õpetajad kui ka õpilased kurdavad selle üle, et koormus on väga suur, aega ei ole jne. Nagu iga ülesande juures, nii ka siin võib leida palju vabandusi selleks, et seda mitte teha ja võib leida võimalusi ja vahendeid selleks, et seda teha. See oleneb motiveeritusest. Kui koolis tahetakse kiusamisele lõppu teha, siis ei ole teist võimalust. Siis tuleb avalikustada kõik kiusamise juhud ja pidevalt otsida lahendusi.

2.1. Mis see kiusamine on?

KOOLIKIUSAMINE ON KORDUV PAHATAHTLIK KÄITUMINE MÕNE KAASÕPILASE SUHTES.

Olulised sõnad selles määratluses, millele tasub eraldi tähelepanu juhtida, on “**korduv**” ja “**pahatahtlik**”.

Raske tunde tekitab kiusatavale just see asjaolu, et mingit väikest ilget tegu tuleb tal taluda korduvalt.

Koolikiusamine on turvatunde puudus ja hirm olla üksinda, isoleeritud.

Koolikiusamine võib olla:

- **kehaline** (löömine, tõukamine, asjade ära võtmine, ruumi kinni panemine jne.)
- **hingeline** (ähvardamine, alandamine, narritamine, tõrjumine, isoleerimine, jälitamine, kuulujuttude levitamine jne.)

Sagedasem on hingeline kiusamine, seda eriti tüdrukute hulgas (isoleerimine, halvustamine jne.). Mõnikord on kiusajate liider tüdrukute seas ise üks klassi priimustest, kes oskab kasutada äärmiselt rafineeritud kiusamise taktikat.

Lastega vesteldes võib lasta neil endil loetleda erinevaid kiusamise viise ja küsida nende arvamust selle kohta, kas raskem on nende jaoks kehaline või hingeline kiusamine ja miks see nii on.

Kõiki arvamusi tuleks aktsepteerida ja küsitleda võiks võimalikult paljusid lapsi, ka neid, kes ise väga aktiivsed ei ole.

Klassides on sageli nii, et ühed ja samad lapsed tõstavad kätt ja ülejäänud istuvad passiivselt.

2.2. Keda kiusatakse?

Kiusatakse neid, kes:

- ei löö vastu
- on targemad kui teised
- on väikest kasvu või pikemad kui teised
- on paksemad kui teised
- on aeglasemad kui teised
- on vaesemad kui teised või rikkamad kui teised
- on lihtsalt teistest erinevad

Seda loetelu võib alustada mõne üksiku näitega ja lasta lastel endil jätkata.

Nüüd võiks paluda käsi tõsta neil lastel, keda on kasvõi üks kord kiusatud (harilikult suur enamus lastest tõstab käed).

Järgmine küsimus: “Kes on ise teisi kiusanud?” (tavaliselt enamus lastest).

Küsi laste käest, keda nende klassis rohkem kiusatakse ja jätkake vestlust küsimusega, mida nende arvates need kiusatavad lapsed tunnevad.

Küsi konkreetset kellegi arvamust, kuid soovivatult mitte selle lapse käest, keda kiusatakse. Tal võib olla raske vastata, kuna ta kardab oma tundeid välja näidata. Samas on kellegi teise poolt öeldu talle toetuseks (“Keegi mõistab mind!”)

Selgitage, mida tähendavad sellised mõisted, nagu empaatia ja sallivus.

Kas neid on võimalik õppida? Kuidas?

Samuti võib lahti seletada selle mehhanismi, miks kiusatakse sageli kas nõrgemaid või millegi poolest erinevaid lapsi (küsites enne laste arvamust).

Igaüks teab, mis tähendab olla nõrk ja haavatav või erinev. Kas see on tuttav? Millal olete ennast nii tundnud?

Tavaliselt ja seda eriti võõrasete inimeste keskel olles (mõnikord ka vastupidi — lähedaste juures) üritame sellist tunnet peita ja ei taha, et keegi näeks meid nõrgana.

Kelleski teises neid samu tundeid nähes me justkui näeme temas killukest iseenesest (sellist isiksuse kaitsemehhanismi kutsutakse projektsiooniks). Nähes kelleski teises seda, mida eneses näha ei taha, tekib mõnikord alateadlik soov sellisest inimesest eemale hoida või teda tõrjuda.

Rõhutage, et:

IGAÜHEL ON ÕIGUS OLLA ERINEV, KUI TA EI KAHJUSTA TEISI.

Paluge lastel öelda mõni erinevus iseenele kohta, tooge näiteid (erinev maitse toitude suhtes, millised värvid kellelegi meeldivad, milline muusika, kes jookseb kiiresti, kes aeglasemalt jne. jne.)

2.3. Mida teha kiusamisega ?

Klassis, kus mõnda last kiusatakse, jagunevad õpilased kolme rühma:

- VAIKIV ENAMUS e. kõrvalseisjad (kõige suurem rühm)
- KIUSAJAD
- KIUSATAVAD

Mis toimub lapsega, keda kiusatakse:

- Üksindus, kurbus, abituse. Lapsel on raske leida mõistlikku seletust sellele, miks teda kiusatakse
- Hirm, alaväärsustunne, enesekriitilisus, valulävi alaneb (“harjub” ära)
- Teistest eemalehoidmine või omakorda teiste tõrjumine (ei usu enam, et keegi tahab sõber olla)
- Hinded halvenevad, somaatilised ja psühhosomaatilised haigused sagenevad, muutub ise ka agressiivseks

Kuna kiusamine toimub enamasti vahetundidel, siis aidata saavad kõige rohkem oma klassikaaslased (nn. “vaikiv enamused”), sest nemad näevad, mis toimub.

Vaikivat enamust tuleb motiveerida ja julgustada neid sekkuma, sest just nende abi annab mõnusa tunde: MA POLE ÜKSINDA!

Suureks toetuseks on kiusatavale lapsele näiteks see, kui keegi teda endaga kaasa kutsub (“Tule, jalutame koos...”, “Tule, ma räägin sulle midagi...”, “Istu minu kõrvale ...” jne.)

Õpetajal on õigus ja kohustus kasutada kõiki võimalikke vahendeid selleks, et iga laps tunneks ennast koolis turvaliselt. Eriti tähelepanelik tuleks olla õpilaste jagamisel rühmadesse — jälgige, et kedagi ei tõrjutaks.

Kui klassis on suhted sõbralikud, siis tehakse koos igasuguseid põnevaid üritusi, mis omakorda veelgi liidab õpilasi omavahel.

Igas klassis võiks kehtida reegel: OMASID EI JÄETA ÜKSI!

2.4. Miks KIUSAJA kiusab?

- tahab tähelepanu saada
- arvamus enesest liiga hea või liiga halb
- ei oska sõpru leida ega ise sõber olla
- puudub süütunne ja võime mõista teiste tundeid
- tal on lihtsalt igav

Selle teema juures võiks samuti kõigepealt laste arvamust küsida kiusamise põhjuste kohta.

Sageli on kiusajad ise haiget saanud lapsed, neid on väärkoheldud kas kodus või kusagil mujal. Paljudel on kodus probleeme (näiteks vanemate alkoholism või vägivaldsus).

Soomes koolikiusamisega tegelev Esko Leipäla tõi oma loengus 1999.a. sügisel järgmise näite: 12-aastastest kiusajatest 60% kiusajatest saavad kohtuliku karistuse enne oma 25-ndat sünnipäeva ja nendest 40% on selleks ajaks karistatud kaks korda. Oma teooriat tutvustab Leipäla koolikiusamise koduleheküljel www.kiusantuki.fi

Täiskasvanute sekkumine kiusamisse ja lastele õigeaegse ja piisava abi andmine on samaaegselt ka noorte kuritegevuse preventatsioon.

2.5. Missugune see kiusaja on?

Tal on:

- palju energiat
- sõnaosavust, räägib musta valgeks
- hea arvamus enesest
- oskus teisi mõjutada ja ära kasutada
- näiline populaarsus, tegelikult teda ei sallita
- suur võimuvajadus
- hirm ise kiusatav olla

Kiusaja suurt võimuvajadust võib vaadata kui kompensatoorset mehhanismi, arvatavasti on mingis teises keskkonnas seda last maha surutud, tema tunnetega ja tema vajadustega pole arvestatud.

2.6. VAIKIV ENAMUS e. kõrvalseisjad

Lapsed tunnevad hirmu ja kardavad seda enam, mida julmem ja vastikum on kiusajate käitumine. Nad kardavad ise kiusamise ohvriks saada.

Hirmust aitab üle saada sõpradega ja usaldatava täiskasvanuga asjast rääkimine ja teistega koos tegutsemine.

Mida vajavad kiusaja ja kiusatav:

KIUSATAV VAJAB	KIUSAJA VAJAB
klassikaaslaste ja vanemate õpilaste toetust ja tunnustust.	erinevaid võtteid toimetulekuks agressiivse käitumisega, tunnustust, võimalust olla tähtis. (positiivne roll)

Mõnikord kardavad lapsed kiusamisest rääkida, arvates, et see on kellegi peale kaebamine.

Selgitage lastele, mis on kaebamine.

Kaebamine on see, kui sa tahad kellelegi tõestada, et sina oled parem (vaata, kui halb tema on ja kui hea mina olen), saada enesele mingisugust eelist või kui tahad, et teisel läheks halvasti.

KIUSAMISEST RÄÄKIMINE EI OLE KAEBAMINE — SEE ON ENESE JA TEISTE KAITSMINE.

Igal lapsel on õigus olla kaitstud ja tunda ennast koolis turvaliselt. Täiskasvanute kohustus on see õigus lastele tagada.

2.7. Kui tahate oma koolis kiusamist lõpetada, siis

- avalikustage kõik kiusamise juhud (siit suhtumine: me teame seda ja me ei lepi sellega)
- ärge süüdistage kedagi, otsige lahendusi, mis aitaksid nii kiusajat kui kiusatavat
- vältige "miks?" küsimusi, küsige selle asemel:
 - Mis? (juhtus, toimus)
 - Millal?
 - Mida? (tegid, nägid, tundsid, vajad, tahad teha)
 - Kuidas? (see sinu jaoks oli, saad teisiti teha)

- lähenege asjale praktilisest küljest (mida teha, millal ja kes teeb)
- looge laste omavaheline toetussüsteem (toetus nii kiusajale kui ka kiusatule)
- õpetage lapsi tülisid lahendama
- korraldage arutelusid gruppides

Kiusamisega tegelemine ei ole ühekordne kampaania, see on pidev töö ja väga vajalik tegevus, mis ei kannata edasi lükkamist.

Üks põhjus, miks kiusamisest vaikitakse ja seda kannatatakse, on süütunne ja häbitunne (olen selline vilets, olen ise ära teeninud...).

Kiusatavad lapsed muutuvad sageli väga kinnisteks, nad ei usalda teisi. Neile võib tunduda, et nad peavad ise hakkama saama, eriti kui seda on kodus sageli rõhutatud.

Kiusamise varaseks avastamiseks peaksid lapsevanemad olema tähelepanelikud igasuguste muutuste suhtes lapse käitumises, psüühikas, õppeedukuses.

3. Käitumishäiretega laps

Aastal 2001 külastas Tallinna Laste Tugikeskust 1424 klienti, nendest 91 (6,4%) juhul oli tegemist õpiraskustega ja 173 (12,1%) juhul käitumishäiretega lastega. Sedalaadi probleemid on pikaajalise protsessi tulemus ja neid tuleb vaadata selles kontekstis, mis last ümbritseb.

Mitmed lapsed olid tugikeskusesse jõudmise ajaks koolist juba välja langenud või oli see varsti juhtumas. Põhjused selleks on väga erinevad.

Paljudel juhtudel olen näinud vajadust tegeleda rohkem vanematega kui lastega, seda eriti siis, kui vanemate ja laste omavahelistes suhetes puudub teineteise mõistmine ja toetamine, seda asendavad vastastikused süüdistused ja võitlus. Lapse tunnustamine ja temas heade omaduste nägemine puudub täielikult või on seda liiga vähe.

Süüdistamist lahenduste otsimise asemel on palju terves selles süsteemis, kus raskustesse sattunud laps liigub. Süüdistatakse kodus, koolis, alaealiste asjade komisjonis jne. Sellega soodustatakse lapse sattumist erinevatesse kampadesse, kus ta tunneb, et teda hinnatakse ja teda vajatakse.

Raske on ka lastel, kelle isa ja ema esitavad neile vastupidiseid nõudmisi. Need lapsed satuvad segadusse ja võivad muutuda äärmiselt kinnisteks, rigiidseteks või käituda teiste suhtes agressiivselt.

Väiksemaid käitumishäireid esineb aeg-ajalt paljudel lastel, seda eriti murdeas ja seoses toimunud muudatustega lapse elus (kooli või elukoha vahetus, vanematevahelised tülid, vanemate abielu lahutamine või uue elukaaslase leidmine jne). Hea usalduslik suhe vähemalt ühega vanematest või mõne muu täiskasvanud inimesega aitab lapsel elumuutustega kohaneda. Raskem on nendel lastel, kellel täiskasvanupoolne toetus ja kindlad piirid lubatud käitumisviiside kohta puuduvad või nad ei usalda kedagi täiskasvanutest. Sellisel juhul jäävad esimesed märgid käitumishäiretest märkamata või saab laps ainult negatiivset tagasisidet (karistus, näägutamine, moraali lugemine), puudu jääb empaatilisest suhtumisest ja inimlikust toetusest.

3.1. Kontakt lapsega

Lapsega rääkides temaga hea kontakti saamiseks on olulised mitmed asjaolud, toaksin siinkohal välja mõned nendest:

- **Heatahtlik, mitte süüdistav suhtumine**

Selline suhtumine on kontakti saavutamiseks esmatähtis. Süüdistuste ja siltide kleepimise puhul tõmbub laps oma "kaitsekiibi" taha peitu ja lihtsalt ootab kannatlikult ära, et millal see igav ja tüütu täiskasvanu oma jutu lõpetab.

- **Lapses positiivse nägemine**

See annab lapsele lootust, et ta saab hakkama ("Ma ei olegi nii saamatu!") ja soodustab head suhet täiskasvanuga.

- **Koos asjade üle arutlemine (võrdne suhe)**

Lapsele sõnade suhupanemine või talle headest kommetest loengu lugemine ei pane teda teisiti käituma. Olgu see esimene samm positiivse muutuse poole pigem tilluke, tähtis on, et see on lapse enda tehtud. Sel viisil kasvab lapsel usk oma võimetusse.

- **Halbade asjadest rääkimine omavahel, mitte kõigi kuuldes**

Näitab lapsele, et temast ja tema tunnetest hoolitakse, teda tahetakse aidata ja mitte lihtsalt hukka mõista.

- **Selged vastutuse piirid (muuta saab oma käitumist ainult laps ise)**

Igal asjal on ikka kaks poolt. Arutelu lõpus lapsega võiks kokkuvõtteks selgelt välja tuua mõlemad: mida sa ise tahad teha selle või teise positiivse muutuse saavutamiseks oma käitumises ja millega saan mina või keegi teine sind toetada.

Keegi meist ei ole ideaalne (õnneks on see nii!). See on loomulik, et kõige paremate kavatsuste juures teeme me aeg-ajalt vigu ja kasutame mõnikord lapse halvale käitumisele reageerimisel selliseid mõjutusvahendeid, mille kohta ise suurepäraselt teame, et need ei aita.

Toon mõned näited selle kohta, mis takistab kontakti saamist lapsega:

- **Kritiseerimine**

Tegemist võib olla oma viha, ärrituse või solvumise väljendamisega. Kontakt lapsega säilib parem, kui ütlete otse välja, et olete vihane ja selgitate, mille peale te vihastasite.

- **Siltide kleepimine, nimede panek**

Lähtub eelarvamustest, pedagoogiliste oskuste puudumisest või puudub tõsine soov last aidata.

- **Kamandamine, ähvardamine**

See on oma positsiooni ära kasutamine, kuna jõudude vahekord on täiskasvanu kasuks. Põhjuseks võib olla ka teadvustamata ärritus või iseenese abituse tunne.

- **Moraalilugemine**

Väljendab suhtumist: "Mina olen parem ja targem, mina tean, kuidas sina pead käituma!"

- **Suletud küsimused** (saab vastata ühe sõnaga)

Suhtlemine toimub rollitasandilt (mina olen õpetaja ja sina oled õpilane), puudub inimlik koostöösuhe. Täiskasvanu soovib kiiresti jutu lõpetada ja "linnukese" kirja panna.

- **Miks-küsimused**

Miks-küsimused väljendavad varjatud süüdistusi ja hukkamõistu. Igale miks-küsimusele võib vastata mitmel erineval viisil, võib pikalt selgitada ja põhjendada. Samas on tõsiasi see, et laps ei pruugi mõista oma käitumise tegelikke põhjusi ja me võime takerduda asjadesse, mis on seotud minevikuga. Samas jääb probleemi lahendamine ja käitumises positiivse muutuse saavutamine tagaplaanile.

Esimesed neli sellest loetelust on seotud ärrituse, solvumise ja viha väljendamisega kaudsel teel. Sellest hoidumiseks oleks abi oma tunnete teadvustamisest ja seejärel otsuse tegemisest, mil määral ja kuidas on otstarbekas neid tundeid kontaktis väljendada. Võimalik, et asja huvides on targem jutuaamine edasi lükata ja vahepeal maha rahuneda.

3.2. Käitumishäirete põhjused

Nii nagu puudub ühene määratlus käitumishäirete kohta, puudub ka ühine seisukoht nende häirete põhjuste kohta (Leino 2000, 63). Selge on see, et selliste probleemide tekkimise ja ka nende ilmumise juures tuleb näha mitme erineva inimese koosmõju. Termin "häire" on alati seotud hälbega teatud normist, olgu see siis ametlikult kehtestatud või kokkuleppeline norm.

Lapsel võivad esineda ajutised või püsiva iseloomuga käitumishäired ka siis, kui tema vanemad on igati tublid ja hoolivad. Samas on võimalik, et halbades kasvutingimustes kasvaval lapsel (vanemad joovad, üks vanematest või mõlemad puuduvad jne.) ei esine märgatavaid käitumishäireid.

Laias laastus võib lapsevanemate seas leida kolm äärmuslikku rühma:

- Vanemad on äärmiselt **ranged ja nõudlikud**. Nad on kindlad, et teavad alati kõige paremini, mis nende lapsele sobib ja mis mitte.

Nad püüavad kasvatada last KELLEKSKI, arvestamata tema temperamenti, võimeid, huvisid, tervist.

Sellised lapsed on sageli hirmul, kui nad saavad halva hinde (halb võib vanemate jaoks olla ka hinne "4") ja nad püüavad olla hästi tublid. Keeldude-käskude üleküllus tekitab lapses sõnakuulmatust ja segadust. Murdeas ja mõnikord ka varem muutuvad mõned sellistest kodudest pärit lapsed teiste suhtes agressiivseteks ja üritavad vägivaldaga kompenseerida oma allasurutud seisundit kodus.

Mõned karmide vanemate lapsed jäävad kuulekateks ja passiivseteks, oodates, et keegi teine nende eest otsuseid vastu võtaks.

Ranged ja nõudlikud vanemad on sageli oma põhimõtetes väga rigiidsed, nad ei märka laste ealisi muutusi ega ole võimelised vastavalt sellele oma käitumist laste suhtes muutma.

- Vanemad on **ühiloolitsevad ja hellitavad**.

Nad teevad oma lapse jaoks kõik, mis nende võimuses. Lihtsam on vanematel endal millestki loobuda, kui oma lapsele soovitud keelata.

Üleliigne hooldamine ja kohustuste puudumine on nende lastel ka üks sõnakuulmatuse põhjustest.

Selliste perede lapsed võivad jääda teiste hoolitsusest sõltuvateks väga paljudeks aastateks (mõnikord terveks eluks).

Laps ei õpi teiste inimestega ja nende vajadustega arvestama, tänu oma egoismile on tal palju konflikte lähisuhetes.

Juhul, kui lapse vaimsed võimed on keskpärased, siis on tal ebaadekvaatse enesehinnangu tõttu raske koolis oma ebaõnnestumisest tuleneva frustratsiooniga hakkama saada. Lapse jaoks võib olla suur pettumus, kui ta on olnud kodus oma vanemate arvates igal alal kõige-kõige parem ja koolis on ta lihtsalt keskpärane.

- Vanemad on **tõrjuvad või hoolimatud**.

Vanemad on ise oma eluga hädas, lapsed võivad olla neile koormaks. Sageli on sellel juhul tegemist ühe või mõlema vanema alkoholismiga. Joomisele järgneb töökaotus ja töökaotusele juba elamispinna kaotus. Halvemal juhul saavad sellistest lastest tänavalapsed, kes nuusutavad toksilisi aineid ja tarvitavad narkootikume. Vanemaks saades lisandub prostitutsioon ja kuritegevus.

Üksikud heade vaimsete võimetega lapsed saavad varakult täiskasvanuks ja tulevad mõne täiskasvanu toetusel toime. Selleks toetavaks täiskasvanuks võib olla piirkondlik lastekaitsetöötaja, mõni sugulane või keegi muu.

Hoolimatute vanemate lapsed võivad olla koolis väga abivalmid, teistega arvestavad ja empaatilised. Neil on suur tähelepanu puudujääk täiskasvanud inimeste poolt, seetõttu pakuvad nad õpetajale igal võimalusel oma abi.

Peredes, kus vanemad joovad, kehtivad kolm reeglit: (Hellsten 1991:36–38)

- Ära räägi!
- Ära tunne!
- Ära usalda!

Sellises peres kasvab laps täiskasvanuks, kes on harjunud oma tundeid tugevalt kontrollima ja ei usalda täielikult mitte kedagi.

Kuna inimestevahelised lähedased suhted püsivad tänu usaldusele ja teineteisega oma tunnete jagamisele, siis on alkohoolikute lapsed sageli üsna üksildased inimesed. Nad on väga head kuulajad ja oma tunnetest rääkimine on nende jaoks raske.

Juhul kui vanemate alkoholismile lisandub laste kehaline karistamine, siis on ka lapsed ise oma eakaaslaste suhtes agressiivsed.

3.2.1.1. Tähelepanu puudulikkuse häire

Üheks põhjuseks, miks laps ei käitu vastavalt täiskasvanute ootustele ja kehtivatele normidele, võib olla tähelepanu puudulikkuse häire (ADD e. *attention deficit disorder*), millel on ka mitmeid teisi nimetusi, näiteks: hüperaktiivsus, hüperkineetiline häire, üliaktiivse lapse sündroom jne. (RHK-10)

Tähelepanu puudulikkuse häiret aetakse sageli segamini käitumishäirega, sel juhul jäävad laps ja tema vanemad ilma mõistmisest ja professionaalsest toetusest. Probleem süveneb, kui selline laps sildistatakse nimetusega "halb laps".

Lastepsühhiaater Lydia Lauliku arvates võib hüperaktiivsus olla kahte liiki (Kartau 2002):

- Situatsiooniline hüperaktiivsus, mis esineb lapsel mõnes kohas või mõne inimese juures (6–9 aastastest lastest 20–25%)

- Läbiv hüperaktiivsus, mis takistab sotsiaalset toimetulekut (5–7%). Läbiva hüperaktiivsuse äärmuslikku vormi, mis nõuab ravimite kasutamist, esineb 2% lastest.

Poistel esineb nimetatud häiret 4 korda sagedamini kui tüdrukutel.

Põhjuseks on pärilik eelsoodumus, sünnitrauma või mõni traumaatiline sündmus lapse varases eas.

Lihtsustatud arusaam ADD sümptomist on järgmine: häiritud on dünaamiline eneseregulatsioon, sest lapse piiratud ressursid ei vasta keskkonna poolt esitatavatele piiramatutele nõudmistele.

ADD diagnoosiga lapsel on raske suunata oma tähelepanu ühele konkreetsele asjale, samuti on neil raske toime tulla, kui tähelepanu keskpunktis on üheaegselt mitu erinevat ideed. Keskendumisraskuste tõttu liigub nende tähelepanu sageli ühelt teemalt teisele.

Sellise sümptomaatikaga lapsed tunnetavad ümbritsevat keskkonda erinevalt: neid kritiseeritakse tihemini, nad kuulevad tihemini kui teised lapsed sõnu "ei tohi", neid kiidetakse palju harvemini, neil on vähem sõpru jne. Tähelepanu puudulikkuse häirega lapsi saab aidata erinevate inimeste omavahelises heas koostöös. Nendeks inimesteks võiksid olla lapsevanemad, õpetajad ja lastega tegelevad lastepsühhiaatrid ja lastepsühholoogid.

Spetsialistid rõhutavad, et tähelepanu puudulikkuse häire puhul ei tohi rõhku asetada käitumisele, tegemist on aju kognitiivse funktsiooni häirega, millele on neuroloogilised põhjused ja mis on omakorda tihedalt seotud konkreetse keskkonna poolt esitatavate nõudmistega (Silver, 228). Tähelepanu protsessid on olulise tähtsusega igas inimtegevuse sfääris (käitumine, mõtlemine ja tundmine). Tähelepanu düsfunktsioon muudab lapsele õppimise raskeks, eriti kui on tegemist sümbolitega või komplekse informatsiooniga, mis koosneb paljudest eri osadest.

Loodetavasti on õpetajad teadlikud tähelepanu puudulikkuse häire sümptomitest lastel ja teavad, mida ja kuidas lastelt nõuda ja kuidas soodustada sellise häirega laste arengut.

Mõned nõuanded erialasest kirjandusest (Thomas, Hallowell 1994):

- Uut ainet õpetades tehke seda läbi vana ja tuttava, mis on lapsel juba omandatud
- Vahetage ülesandeid sageli ja tehke suuremad ja keerulisemad ülesanded väiksemateks osadeks. Lühikesed ja kiiresti vahelduvad ülesanded on lapsele jõukohased.

- Rõhutage pigem kvaliteeti kui kvantiteeti. Tähtis on, et laps omandaks korralikult uue materjali põhilised ideed ja kontseptsioonid.

- Meelde jätmiseks kasutage erinevaid stiimuleid, leidke viise, kuidas on kergem omandatud materjali uuesti meelde tuletada

- Instruksioonid olgu lühikesed ja selged, keelekasutus on olulisem kui visuaalne ja kinesteetiline kujutlusvõime

- Arvestage lapse aktiivsuse ja tohutu energiaga, leidke talle võimalusi liikumiseks

- Õpetamise juures kasutage mängulisust

- Aine omandamine on lapsele kergem, kui klassitund vaheldub õppimisega väiksemates gruppides või lisandub õpetaja individuaalne konsultatsioon. Tähelepanu püsib kergemini, kui laps on koos ühe inimesega, mitte kolmekümne lapse hulgas.

- Pange laps istuma esimesse pinki
- Piirid ja reeglid peaksid olema hästi selged ja lihtsad, et laps teaks, mida temalt oodatakse
- Andke lapsele sageli tagasisidet, nii positiivset kui ka negatiivset ja aidake tal teadvustada erinevate tegevuste tagajärgi.

3.3. Lapse halva käitumise varjatud eesmärgid

Heaks abivahendiks laste käitumise mõistmisel ja soovitud positiivse muutuse saavutamisel on kaks väikest raamatut, mis ilmusid 2001. a. Lastepsühholoogide Ühingu vahendusel (Walton, Powers 2001:9–12).

Teooria põhineb Alfred Adleri ja Rudolf Dreikursi seisukohtadel.

Lapse halva käitumise taga nähakse nelja varjatud eesmärki, need on:

- tähelepanu
- võim
- kättemaks
- küündimatus

Murdeealistel lastel lisandub viies, see on

- põnevus

Tähelepanu vajava lapse käitumine on lärmakas. Ta võib olla klassi tola, kes teeb naljakaid märkusi, mille peale terve klass laginal naerab.

Õpetaja tunneb ennast sageli ärritatuna, kuna tunni andmise asemel peab ta seda last pidevalt korrale kutsuma. Õpetaja keelava märkuse peale laps korra lõpetab ja kindlasti mõtleb ta varsti midagi uut välja.

Lapse suur vajadus tähelepanu järele on seotud tema väärtusetuse tundega, tema vajadusega tunda ja saada pideva kinnitust sellele, et ta kuulub sellesse gruppi.

Võimu vajava lapse käitumine on agressiivne, ta hakkab autoriteetidele vastu, on ülbe, keeldub kaasa töötamast.

Võimalik, et neid lapsi on kodus maha surutud, nendega ei ole arvestatud. Klassis, kus on võimuvajadusega laps, tunneb õpetaja end sageli vihasena. Keelamine ei aita, laps käitub veelgi halvemini. Laps on rahul, kui õpetaja läheb vihaseks ja hakkab temaga võitlema.

Kättemaksu vajava lapse käitumine on vägivaldne, ta teeb oma sõnadega ja tegudega haiget nii klassikaaslastele kui ka täiskasvanutele.

Need on lapsed, kes on oma elus ise palju haiget saanud, see valu on jäänud väljendamata ja teiste poolt mõistmata. Nad ei usu, et keegi võiks neid armastada või neile head soovida. Korralekutsumine ja keelamine sellisele lapsele ei mõju, tema usalduse võitmine on raske.

Küündimatu laps ei tee midagi või teeb nii vähe kui võimalik. Tema eesmärk on, et teda rahule jäetaks. Raskemate ülesannete juures jääb ta hätta ja annab väga kergesti alla. Õpetaja tunneb end abituna. Sellist last on tavalises koolis väga raske motiveerida, kuna ta on oma vaimsete võimete poolest teistest nõrgem või on tegemist tugeva sotsiaalse mahajäämusega.

Põnevus kui halva käitumise varjatud eesmärk. Murdeealised lapsed tahavad, et kogu aeg oleks huvitav, et juhtuks midagi põnevat.

Laps, kes käitub halvasti, on laps, kes tunneb end ebakindlalt (Walton, Powers 2001:9).

Lapse halva käitumise eesmärgi mõistmiseks soovivad raamatu autorid:

1. kirjeldada lapse käitumist
2. teadvustada oma tunded
3. kirjeldage lapse reaktsiooni sekkumisele

Nad väidavad, et lapse käitumine muutub alles siis, kui ta teadvustab: mida ta teeb ja mida ta saab sellest, et ta nii teeb.

Selleks tuleks aidata lapsel mõista oma käitumise eesmärki. Kuidas seda teha? Õpetaja ja õpilase omavaheline neljasilmavestlus on üks võimalus. See vestlus tuleks eelnevalt hästi läbi mõelda ja teha võiks teda siis, kui õpetaja on ise rahulik ja tasakaalus.

Kui õpetaja mõistab, miks üks või teine laps halvasti käitub, on tal kergem oma reaktsioone kontrollida ja õigeid mõjutusvahendeid valida. Kindlasti ei tasu reageerida nii, nagu laps ootab, sellega me omakorda soodustame tema korrarikumist.

Kui lapsega on hea kontakt saavutatud, siis last julgustades ja tema häid omadusi esile tõstes saab omavahelist koostööd parandada.

4. Lapse toetussüsteemi arengu soodustamine

Hea on olla inimesel, kes tunneb, et ta on väärtuslik just sellisena nagu ta on, igatsemata olla keegi teine.

Laps vajab pidevat ärakuulamist ja teadmist, et ta ei ole kellelegi koormaks. Laps vajab teadmist, et teda armastatakse.

See on heaks eelduseks enese väärtustamisele täiskasvanuna.

Peres kui kasvukeskkonnas saab laps

- emotsionaalset, praktilist ja sotsiaalset toetust
- õpib arvestama teiste inimeste vajadustega
- õpib lahendama vastuolusid

Vanemate kõige tähtsam kohustus: teha oma elu õnnelikuks, mitte juhtida oma lapse elu.

Lapsel on hea elada koos selliste vanematega, kes on ise enestega rahul, kes teavad, mida nad tahavad ja oskavad oma eesmärgi ka saavutada. Lapsele pole vaja ennastohverdavat ema, kes sõnadega või oma käitumisega annab pidevalt märku sellest, et vaata, kui palju ma sinu heaks teen ja kas sa ikka oskad seda hinnata. Selline ema tekitab süütundeid ja paneb käituma trotslikult. Samuti pole lapse nimel vaja iga hinna eest koos hoida perekonda, kus pidevalt tülitsetakse. Sageli ei hoia seda peret koos mitte ühine laps, pigem on tegemist vanemate omavahelise võitlusega, kus kumbki pool ei taha järele anda.

Olulisi mõjureid lapsele tema arengus on palju. Üks olulisematest on tingimusteta hoolitsuse ja armastuse saamine.

See annab lapsele kindlustunde, et ta on armastatud just sellisena, nagu ta on ja et see armastus kestab alati, ükskõik mis ka ei juhtuks. Nii kasvab lapsest ennast ja teisi väärtustav inimene.

Lapsed on erinevad. Meie tavaharidus ja ühiskonnas kehtivad väärtused istutavad neisse hinnangulist suhtumist ja võrdlemist.

Need on kaks mehhanismi, mis toidavad isiklikku perfektsionismi ja lasevad tekkida alaväärsustundel. Hea tahtmise korral võib alati leida kellegi teise inimese, kes on sinust selle või teise omaduse poolest parem. Tekib suhtumine: "Mina ei ole piisavalt hea", selle asemel et öelda enesele: "Mina olen nagu mina olen ja sellisena annan ma endast parima".

Igas inimeses on nii head kui ka halba. Heale toetudes on kergem oma isiksuses soovitavaid muutusi esile kutsuda ja aktsepteerida ennast tervikuna, nii nagu oled.

Tallinna Laste Tugikeskuse poolt 2000.-ndal aastal koolides tehtud uurimus näitab, et **igas neljandas peres saavad lapsed iga päev kiita ja kallistada.**

Samas on lapsi, keda ei kallistata mitte kunagi (14%) või ei tehta neist kodus mõnikord väljagi (26%).

Seda võib nimetada lapse emotsionaalseks väärtustamiseks, tema vajadus armastuse ja tunnustuse järele jääb rahuldamata.

Selline kohtlemine võib lastes kaasa tuua kaks äärmuslikku käitumisviisi: nad püüavad olla hästi tublid või nad löövad kõigele käega. Lastega rääkides kuulen ma aeg-ajalt sellist lauset: "Minu ema (isa) ei ole mulle kunagi öelnud, et ta armastab mind".

Laste ja vanemate vahelise emotsionaalse kontakti ülesehitamine saab alguse oma tunnete teadvustamisest ja nende jagamisest teineteisega. Samuti on oluline üles leida ja ära märkida lapse positiivsed omadused, nendele toetudes on kergem erimeelsusi lahendada.

Piltlikult öeldes on positiivse poole nägemine lapses nagu omavahelise sillakese ehitamine.

Positiivseteks ressursideks peredes on:

- olemasolevad väärtused ja uskumused
- omavahelise suhtlemise positiivne toon
- kokkulepe kokkukuuluvuse ja probleemide lahendamise osas.

4.1. Positiivsele toetumine

Kriitilised märkused ja ainult halbadest asjadest rääkimine viivad igasuguse suhte tasakaalust välja. Elu koosneb polaarsustest, igas sündmuses võib näha midagi positiivset ja igas inimeses on kindlasti midagi head. Mõnes inimeses on see hea nähtaval ja mõnes on ta peidus.

Need täiskasvanud, kes oma tööülesannete tõttu lastega suhtlevad, on üldjuhul saanud vastava ettevalmistuse ja teevad oma tööd südamega.

Positiivne kodu ja koolis:

Kodu tugevad küljed:

- vähemalt ühe vanemaga hea positiivne suhe
- vähemalt ühe täiskasvanud sugulasega hea positiivne suhe
- vähemalt ühe õe või vennaga hea positiivne suhe
- tugevad positiivsed suhted sugulaste vahel
- peresisene kommunikatsioon on usaldusväärne

Kooli tugevad küljed

- Head hinded vähemalt ühes aines
- Armastab kirjutada (näit. peab päevikut)
- Meeldib lugeda
- Vähemalt üks kooliaasta (või üks õppeveerand) on olnud edukas
- On head võimed mingil kutsealal
- Hea eneseväljendus kõnes
- On selged eesmärgid tulevikuks (teab, kelleks tahab saada)

Psühholoogilised tugevad küljed

- Huumorimeel
- On võimeline toime tulema pingelistes olukordades
- On võimeline nautima positiivseid kogemusi (elamusi)
- On võimeline oma emotsioone adekvaatselt väljendama
- On võimeline teisi usaldama

Eakaaslastega suhtlemisel tugevad küljed

- Omab lähedasi sõpru
- Oskab sobival viisil eakaaslastega suhelda
- Meeldib eakaaslastele

Moraalsed/ Spirituaalsed tugevad küljed

- Arenenud väärtushinnangud / moraal
- On väljendanud religioosseid / spirituaalseid uskumusi
- Käib regulaarselt religioossetel üritustel
- Võtab osa kiriku noorteseleksiooni tööst

Muud tugevad küljed

- Omab artistlikke / loomingulisi andeid
- On üks või mitu hobi
- Osaleb kohalike noorteorganisatsioonide töös
- Tegeleb spordiga

Keskendu sellele, KUIDAS laps midagi teeb, mitte MIKS teeb.

Küsi, ole heatahtlikult uudishimulik.

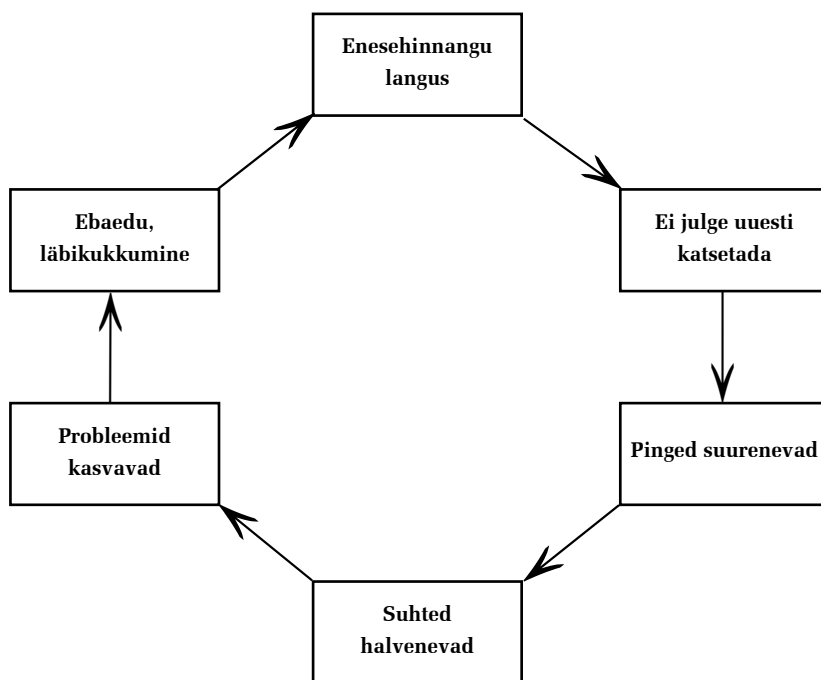
KUIDAS ja MIDA sa teed?

Edu tunnetamine ja positiivse tagasiside saamine on lapse jaoks tähtis.

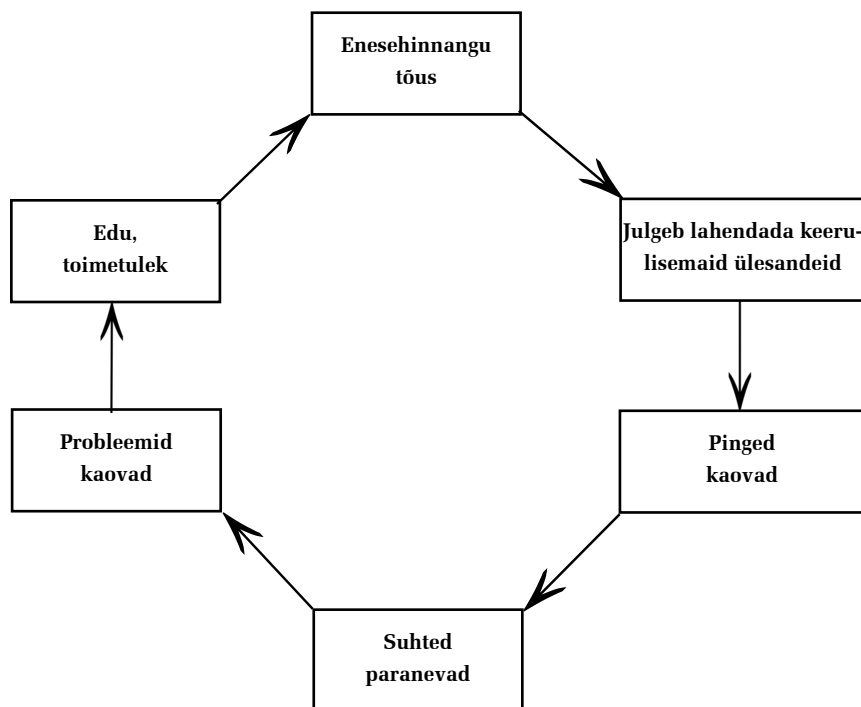
Korduvalt mingi probleemi või ülesande lahendamisel halb toimetulek või läbikukkumine toob kaasa enesehinnangu languse. Kaob ära julgus uuesti proovida ja riskida, pinged suurenevad, suhted halvenevad ja muidugi probleemid aina kasvavad.

Joon. 1. Negatiivne nõiaring

Toimetuleku ja edu tunnetamise järel enesehinnang tõuseb, laps üritab lahendada üha keerulisemaid ülesandeid ja selle tagajärjel omandab uusi oskusi. Pinged vähenevad ja uusi probleeme on juba kergem lahendada.

Joon. 2. Positiivne nõiaring

Kasutatud kirjandus

- Elliott, M.** (2000). Kiusamine. Tallinn.
- Hallowell, E.M, Ratey, J.** (1994). Driven to Distraction.
- Hallowell, E.M, Ratey, J.** (1994). Answers to Distraction.
- Hellsten, T.** (1991). Virtahepo olohuones, Gummerus Kirjapaino OY. Jyväskylä.
- Interventions with Agressive Families and Children (2000). Conference in Prague, Czech Republic.
- Lastekaitse Liit** (2001). Lastekaitse Liidu konverents "Ei vägivallale". Konverentsi materjalid. Tallinn, 9–21.
- Leino, M.** (2000). Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised, Õpetaja sotsiaaltöö tegijana: sotsiaalpedagoogika, Tallinn.
- Kartau, A. K.** (2002) Väike väänik, anna asu... Pere ja kodu. 01/2002
- Keltikangas-Järvinen, L.** (1992). Agressiivne laps. Kuidas suunata lapse isiksuse arengut. Tallinn.
- Raielo, R.** Hüperkineetilised e. aktiivsus- ja tähelepanuhäired lapseeas. Artikkel internetis psühholoogia jututoas.
- Psüühika- ja käitumishäirete klassifikatsioon RHK-10** (1995). Tartu Ülikool.
- Silver, L.** Dr. Larry Silver's Advice to Parents of Children with Attention Deficit Disorders. American Psychiatric Press, Washington, DC.
- Tallinna Laste Tugikeskus** (2000). Tallinna Laste Tugikeskuse uurimus koolides. Tallinn.
- Tallinna Pedagoogikaülikool** (2001). Laps ja pere tänases Eestis. Teadusartiklite kogumik. Tallinn.
- Thomas, P.** Management of the ADHD Child in the Classroom.
- Walton, F.X., Powers, R.L.** (2001) Kuidas saavutada laste poolehoid. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Walton, F. X.** (2001). Kuidas saavutada teismeliste poolehoid nii kodus kui koolis. Tartu Ülikooli Kirjastus.

LASTE SEKSUAALSE VÄÄRKOHTLEMISE VÄLTIMINE EESTIS

Erki Korp, MA; Tallinna Laste Turvakeskuse juhataja, TPÜ doktorant

Sissejuhatus

Laste seksuaalne väärkohtlemine on raske isikuvastane kuritegu, mis jätab lapsesse märgi kogu eluks. Samas võib olla tegemist mingite moraali ja eetikanormide mittetahtlikku rikkumisega, mis on seotud ema ja poja või isa ja tütre jne koos magamisega tulenevalt kultuurilisest omapärasest või kitsastest elamistingimustest. Seega on tegemist väga delikaatse ja tunnetusliku probleemiga, kus on vaja selgeid piire sündsas või sündsusetu käitumise määramiseks. Oluline on teada, mis on seksuaalne väärkohtlemine ning kuidas see avaldub. Samuti informatsioon, mida teha, kui tekib kahtlus, et tegemist on seksuaalse väärkohtlemisega ning milline on koostöövõrgustik, millelt saab abi.

Tegemist on ka globaalse probleemiga, mille vastu võitlemine nõuab lisaks riigisisesele koostööle ka väga head rahvusvahelist koostööd ning õigusregulatsiooni.

Laste kaitsmine seksuaalse väärkohtlemise eest on võimalik, kui on olemas seadusandlike regulatsioonide olemasolu, mis sätestavad lapse suhtes toime pandud seksuaalse väärkohtlemise sooritaja karistamise ning võimalikud sanktsioonid vältimaks edasist lapse väärkohtlemist. Oluline on väärkohtleja ravi ning järjepidevus nii väärkoheldud lapse kui ka väärkohtleja professionaalsel nõustamisel. Ennetusprogrammid peavad olema suunatud erinevatele sihtgruppidele.

Käesolev peatükk on mõeldud laiemalt kogu elanikkonnale, sest iga kodanik saab anda oma panuse, kui omab informatsiooni, kuidas kaitsta last seksuaalse väärkohtlemise eest või mida selle toimumise järel lapse aitamiseks ette võtta. Samuti on antud informatsioon mõeldud spetsialistidele, kes töötavad lastega ning on potentsiaalsed väärkohtlemise ennetajad, märkajad ning väärkoheldud lapse aitajad.

Mõisted ehk millest me räägime

Laps

Eesti Vabariigis kehtivate seaduste ja statistika järgi loetakse lapseks inimest 0–18. eluaastani. (See on õige, kuigi termini “laps” kasutuses on meil segadusi. Suhteliselt kontrollimatult kasutatakse veel termineid “alaealine”, “lapseealine” ja “noor”.) ÜRO Lapseõiguste konventsioon ja Eesti lastekaitseeadus näevad siiski ainsa terminina “laps”, s.o. isik kuni 18. eluaasta täitumiseni. Kehtiv karistuseseadustik kasutab noorema kui 14-aastase isiku kohta termineid “alaealine” ja “lapseealine”. Seadusandluses kasutatakse veel terminit “noor” — Noorsootöö Seaduse §2 p.1 järgi on noor 7–26-aastane füüsiline isik.

Lapse väärkohtlemine

on mistahes käitumine lapse suhtes, mis alandab tema füüsilist ja psüühilist heaolu, seades ohtu tema eakohase arengu ja tervisliku seisundi. Lapse väärkohtlemise korral räägitakse hooletusse jätmisest, psühholoogilisest ehk vaimsest väärkohtlemisest, füüsilisest väärkohtlemisest, emotsionaalsest väärkohtlemisest ja seksuaalsest väärkohtlemisest. Seksuaalse väärkohtlemise korral ilmnevad ka teiste väärkohtlemise viiside tunnused.

Lapse seksuaalne väärkohtlemine

on lapsele suunatud igasugune seksuaalne sisuga aktiivsus täiskasvanu või vanema lapse poolt, mis ületab lapsega suhtlemise normid st esineb sodoomiat, intsesti, laste prostitutsiooni, laste kaasamist pornograafilise sisuga tegevustesse ning on seotud järgnevate teguritega:

- lapse intiimsete kehaosade hellitamine, katsumine, suudlemine
- seksuaalsete toimingute ja materjalide kohatu eksponeerimine
- last kasutatakse täiskasvanu seksuaalseks stimuleerimiseks
- teise lapse suguelundite vaatlemiseks ahvatlemine
- oma suguelundite demonstreerimine lapsele
- sõrmega suguühete matkimine
- masturbeerimine (suguelundite hõõrumine)
- suguühete või selle üritamine lapsega
- vaginaalne suguühete lapsega
- suguühete lapsega päraku kaudu
- suguühete lapsega suu kaudu

Lapse seksuaalne väärkohtlemine jagatakse seksuaalseks ärakasutamiseks ja seksuaalvägivallaks.

Lapse seksuaalne ärakasutamine (ekspluuteerimine)

on lapse mittevägivaldne kasutamine seksuaalobjektina oma suguiha rahuldamiseks, mida iseloomustavad

järgmised tunnused:

- seksuaalse sisuga mängud lapsega
- lapsest pornograafiliste piltide, fotode või filmide tegemine
- lapsele erootiliste piltide, fotode ja videote näitamine
- seksuaalsuse ja seksuaalkäitumisega seotud asjadest rääkimine lapsele mitteeakohaselt erootilisel viisil
- seksuaalse sisuga märkused lapse aadressil
- reeglina ei ole võimalik leida füüsilise vägivalda märke
- esineb ka emotsionaalset ja psühholoogilist väärkohtlemist
- avastatav lapse käitumuslike muutuste kaudu — muutub lapse käitumine, ilmuvad uued käitumisvormid jms.

Lapse vastu suunatud seksuaalne vägivald

on lapse tahte vastane suguiha rahuldamine lapse peal olukorras, kus laps pole suuteline sellest keelduma ja ennast kaitsma vaimsete ja füüsiliste jõudude ebavõrdsuse tõttu.

Kupeldamine

on igasugune tegevus, mis on seotud isikute (laste) värbamise ja toimetamisega kas maa siseselt ühest regioonist teise või välismaale, et värvatuid osta — müüa — vahetada — üle anda ja neid pettuse ning jõuga ähvardamise, laimamise või võlasõltuvuse tekitamise kaudu sundida neile soovimatuks teenistuseks kas seksuaalse, reproduktiivse vms. teenistuse eesmärgil.

Olukord Eestis

Käesoleva materjali koostamise eesmärgiks oli ülevaate andmine laste seksuaalse väärkohtlemise probleemist Eestis. Selles peatükis saab anda ülevaate vaid sellest Eesti informatsioonist, mis on olemas Politseiametil (vt. tabel 1 ja 2) erinevate laste vastu suunatud seksuaalkuritegude osas ning ülevaate laste arvust, kes on pöördunud Tallinna ja Tartu Laste Tugikeskusesse, mis on Eestis lisaks erinevatele nõustamiskeskustele olulised seksuaalselt väärkoheldud lastega töötavad asutused.

MTÜ Tartu Laste Tugikeskus loodi 1995. a. ning tööperioodil 1995–2000 on olnud 120 seksuaalse väärkohtlemise juhtu, sh. 41 juhtu 2000. aastal ning 33 juhtu 2001. aastal.

MTÜ Tallinna Laste Tugikeskus loodi 1999. a., mil Tallinna Laste Tugikeskuse töös oli 40 seksuaalse väärkohtlemise juhtu. Aastal 2000 oli seksuaalse väärkohtlemise juhte 39 ning aastal 2001 juba 63 juhtu.

Kutsari (2000) artiklist selgub, et sagedamini tuleb ette kergest füüsilist ja verbaalset seksuaalse sisuga väärkohtlemist. Empiiriline alus: 1670 üheksanda klassi õpilast (1999) ja 494 Tartu linna ja maakonna gümnaasiumi lõpuklassi õpilast hõlmanud küsitlus (1997–1998). Gümnaasiumi lõpuklassi õpilastele esitati küsimustik, milles oli toodud 17 erinevat situatsiooni, mida lapse- ja noorukieas võidakse tajuda kui seksuaalselt ahistavat või vägivaldset (Rosental & Tiik 1999). 70% vastanutest väitis, et nad on läbi elanud vähemalt ühe esitatud 17 situatsioonist (pooled poistest ja 83% tüdrukutest). Viiendik jaatavalt vastanutest on märkinud ühe situatsiooni ning sama paljud kaks erinevat olukorda. Kõige sagedamini on kirja pandud sihilik füüsilise kontakti otsing (46%), kiusamine korduvate telefonikõnedega (26%) ning ohvri soole viitavad siivutud ettepanekud (22%). Tüdrukute väitel on kõige sagedamini tegu sihiliku füüsilise kontakti otsimisega (3/5 vastanutest), poisse aga kiusatakse seksuaalse sisuga telefonikõnedega (24%). Mõtlemapanev on fakt, et peaaegu iga kümnes neiu on läbi elanud olukordi, mida ta tõlgendab kui vägistamispüüdu, 6% märgib, et nendega on üritatud suguakti ebaloomulikul viisil, ning 3% väidab otsese vägistamiskogemuse olemasolu. Uuringust selgus, et suurem osa seksuaalse väärkohtlemise juhtudest koondub kõige hilisemasse aega — vanusesse 16 ja enam. Suhteliselt vähem on noortega midagi sellist juhtunud vanuses 13–15 eluaastat ning kõige harvemini vanuses alla 13 aasta. Seksuaalne ahistaja on enamasti meessoost, vaid 1/7 juhtudest on märgitud, et see on olnud naissoost. Tüdrukute väitel on ahistajad olnud enamasti neist vanemad, poiste puhul aga ulatub omaealiste osakaal pooleni kõikidest juhtudest. Kui poisid on märkinud väärkohtlejatena enam-vähem võrdselt nii võõraid kui tuttavaid, siis tüdrukute puhul on ülekaalus võõrad.

Tallinna Laste Tugikeskus viis aastal 2000 läbi väärkohtlemisalase uurimuse Tallinna 14–16. aastaste kooliõpilaste seas, mille käigus saadi tagasi 2006 ankeeti. Anketeeritud kooliõpilase uurimuse tulemuste kohaselt on lastest 4,4 % üritatud vägistada, 1,3 % olid olnud vägistamise ohvrid. Veel sagedamini on lapsi puudutatud seksuaalse erutuse saamise eesmärgil, tehtud solvavaid märkusi ja ettepanekuid suguühteks. Paljude seksuaalse väärkohtlemise juhtude puhul jääb kuriteo episood varjule, sest tegemist on perekonnas toimunud juhtumiga ning lastel ei ole piisavalt teadmisi, kuidas nad peaksid käituma või kellelt nad saaksid abi. Samas on palju juhtumeid, mille puhul saavad aidata lapsi just eelpool nimetatud Tugikeskused, sest lapsed ei saa neist juhtumitest üle ainult omal jõul. Samuti puutuvad seksuaalse väärkohtlemise juhtumitega kokku lastekaitsetöötajad, sotsiaaltöötajad, meedikud ja politsei, kohtusüsteem ning erinevad omavalitsuse tasandil töötavad nõustamisasutused, kriisiabikeskused. Tuleb tõdeda, et paljud väärkohtlemise juhud ei jõua politseini ega kohtuni, põhjuseks erialaspetsialistide vähene teadlikkus seksuaalse väärkohtlemise probleemist ning võimalikest abistamismeetoditest. Tugikeskuste töö kogemustele tuginedes võib öelda, et suureneb just selliste seksuaalse väärkohtlemise juhtude arv, kus seksuaalne väärkohtleja ise on vanuses 10–12 eluaastat ning talle ei saa kohaldada kriminaalkaristust.

Seoses Interneti kasutamisega on hakanud levima alaealiste seksuaalne väärkohtlemine läbi Interneti, kus levitatakse lastest pornograafilisi kollektsioone, toimub pedofiilide suhtlemine jms ning tihtipeale on tegemist rahvusvahelise hästi organiseeritud kuritegevusega, mille piiramine ja tõkestamine on Eesti võimudele tõsiseks väljakutseks. Samuti on teada ka Eesti jaoks haruldase kuriteo — inimkaubitsemise juhtumite tõus meie naaberriikides ning mõningaid rahvusvahelisi alaealiste kupeldamise juhtumeid on seostatud ka Eestiga. See omakorda nõuab täiesti uusi meetodeid võitlemaks alaealiste kupeldamise vastu välismaale seksuaalse väärkohtlemise eesmärkidel.

Tabel 1. Ülevaade seksuaalkuritegudest (Politseiamet)*

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
115lg2p3 Alaealise vägistamine	30	33	27	28	18	22	27	12
115lg3p2 Lapseealise vägistamine	17	17	9	9	5	2	5	3
115 ^l lg2 Sugulise kire rahuldamine ebaloomulikul viisil teadvalt noorema kui 16.a.	29	31	17	15	50	32	47	55
116 Suguühendus noorema kui 14.aastase naissoost isikuga	5	1	1	1	3	1	2	1
117 Sugukõlvatu tegevus noorema kui kuuteistkümneaastase isiku suhtes	8	16	12	13	15	11	22	95
118 lg2 Pederastia teadvalt noorema kui 16. a. isikuga	3	4	4	1	11	4	3	5
Kokku	92	102	70	67	102	72	106	171

*Alates 01.09.2002 muutub ka tabelites kasutatav statistika, sest jõustus Karistusseadustik.

Tabel 2. Ülevaade alaealistega seotud seksuaalkuritegudest (Politseiamet)*

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
200 lg 1 Alaealist erootilises või pornograafilises situatsioonis kujutava teose omandamine, hoidmine, vedu, edasiandmine, levitamine, demonstreerimine või muul viisil kättesaadavaks tegemine	0	0	1	1	0	0	2	2
200 lg 3 Alaealist erootilises või pornograafilises situatsioonis kujutava teose levitamine või demonstreerimine või muul viisil alaealisele kättesaadavaks tegemine	0	1	0	0	0	0	0	0

200 ³ lg 2 Alaealise kasutamine erootilist või porno- graafilist situatsiooni kujutava teose valmis- tamisel erootilise või pornograafilise tegevuse objektina	0	0	0	0	0	0	0	0
202 Alaealise kaasatõmbamine kuritegevusele või prostitutsioonile	6	11	91	99	80	79	54	58
202 ⁶ lg3p2 Isiku kallutamine prostitutsioonile või prostitutsiooni vahendamine alaealise suhtes	0	1	0	3	1	1	0	0
Kokku	6	13	93	103	81	80	56	60

Seadusandlus

Seadusandluse juures on oluline meie siseriiklike õigusaktide olemasolu, mis kaitseksid last seksuaalse väärkohtlemise eest, ning erinevate rahvusvaheliste õigusaktidega ühinemine.

ÜRO Lapse Õiguste Konventsioon (RT II 1996, 16, 56):

Eesti ühines Lapse Õiguste Konventsiooniga 26. septembril 1991. a., Konventsioon jõustus Eesti suhtes 21. novembril 1991. a.

Artikkel 34: Osavõtvad riigid kohustuvad kaitsma last igasuguse seksuaalse ekspluateerimise ja seksuaalse väärkohtlemise eest. Selleks võtavad osavõtvad riigid tarvitusele vastavad riiklikud mitmepoolsed abinõud, vältimaks:

- lapse ahvatlemist või osalema sundimist ükskõik millises ebaseaduslikus seksuaaltegevuses
- lapse kasutamist prostituudina või mõnel muul ebaseaduslikul seksuaalsel eesmärgil
- laste kasutamist pornograafilistes etendustes ja materjalides

Sama teemaga haakuvad ka artikkel 35, 36; ning 19 ja 39 (vt LÕK) ning nende artiklite kohta käib spetsiaalne aruandlus, mis annab ülevaate erinevate riikide seadusandlikest, administratiivsetest, hariduslikest, sotsiaalsetest ning eelarvelistest meetmetest, mis on ette võetud lapse kaitsmiseks seksuaalse väärkohtlemise eest.

Parandatud ja täiendatud Euroopa Sotsiaalharta (RT II 2000, 15, 93):

Euroopa Nõukogu eesmärk on saavutada oma liikmete suurem ühtsus kaitsmaks ja viimaks ellu oma ühispärandiks olevaid ideaale ja põhimõtteid ning soodustamaks liikmesriikide majanduslikku ja sotsiaalset arengut eelkõige inimõiguste ja põhivabaduste säilitamise ning edasise realiseerimise kaudu läbi Euroopa Sotsiaalharta. Lapsi puudutavad: Artikkel 7. Laste ja noorte õigus saada kaitset ja Artikkel 17. Laste ja noorte õigus saada sotsiaalset, õiguslikku ja majanduslikku kaitset

Lapserõvi suhtes tsiviilõiguse kohaldamise rahvusvaheline konventsioon (RT II 2001, 6, 33):

Konventsioon tagab lapse hooldamisega seotud asjades lapse huvide järgimise, soovides rahvusvaheliselt kaitsta last tema õigusvastasest äraviimisest või kinnipidamisest tulenevate kahjulike tagajärgede eest ning soovides õiguslikult reguleerida lapse viivitamatu tagasipöördumise tema hariliku viibimiskoha riiki ja tagada vanemale õigus teda külastada.

Laste hooldusõigust ja laste hooldusõiguse taastamist käsitlevate otsuste tunnustamise ja täitmise Euroopa konventsioon. Koostatud 20. mail 1980. a Luxembourg'is (RT II 2001, 5, 26).

Konventsioon sätestab, et lapse hooldusõigust käsitlevate otsuste tegemisel on Euroopa Nõukogu liikmesriikides otsustava tähtsusega lapse huvid; arvestatakse, et võetavad meetmed, mis tagavad laste hooldusõigusega seotud otsuste laialdasema tunnustamise ja täitmise, kaitsevad paremini laste huve; pidades sel eesmärgil soovitavaks rõhutada, et hooldusõigusega kaasneb tavaliselt vanema õigus lapsega suhelda; märkides, et suureneb juhtude hulk, kui lapsed on ilma vastava õigusega viidud üle riigipiiri, ja sellest tulenevate probleemide lahendamine on keeruline; soovides leida võimalus taastada lapse hooldusõigus, mis on katkestatud õigusliku aluseta.

Lastekaitseadus (RT 1992, 28, 370):

Jõustus 01. jaanuaril 1993.a. Põhimõtetelt tugineb ÜRO Lapse Õiguste Konventsioonile, alusdokument lastekaitsealasele tööle vabariigis. Olulist: § 31 Lapse kohtlemise üldpõhimõte; § 32 Hädahoolelev laps; § 33 Kaitse seksuaalse kuritarvitamise eest; § 50 Laps ja niibus ning § 59 Abi vajavast lapsest teatamine.

Perekonnaseadus (RT I 1994, 75, 1326):

Jõustus 1.jaanuaril 1995.a. Sätestab vanemate ja lapse vahelised õiguslikud suhted ning eestkostetasutuse rolli lapse kasvatamisel ning perekonnaliikmetega seotud õiguslikud toimingud. Olulist: § 49 Vanemate õiguste ja kohustuste võrdsus; § 53 Lapse äravõtmine vanemalt; § 54 Vanema õiguste äravõtmine; § 55 Vanema õiguste äravõtmise tagajärjed; § 57 Lapse äravõtmine võõrasvanemalt või kasuvanemalt; § 58 Lapse huvide tagamine.

Sotsiaalhoolekandeseadus (RT I 1995, 21, 323):

Jõustus 1.aprillil 1995.a. Sätestab erinevate tasandite rollid ja põhimõtted hoolekande korraldamisel. Oluline on antud juhendi kontekstis § 24 Laste hoolekanne ja § 25 Lapse eraldamine kodust ja perekonnast.

Kriminaalkodeks (RT 1992, 20, 288) (RTI 1999, 38, 485):*

Jõustus 01. juunil 1992. a. Koodeks määrab kindlaks kriminaalkorras karistatavad teod ja näeb ette karistused ning muud mõjutusvahendid, mida võib kohaldada neid tegusid toime pannud isikute suhtes. Seksuaalne väärkohtlemine on isikuvastane kuritegu ja kuritegu ühiskonna heaolu ja turvalisuse vastu.

*alates 01.09.2002 KARustusseadustik (KarS).

Krk § 115 lg2 p3 Alaealise vägistamine;

Krk § 115 lg3 p2 Lapsealise vägistamine;

Krk § 115 lg2 Sugulise kire rahuldamine ebaloosulikul viisil teadvalt noorema kui 16. a.

Krk § 116 Suguühe noorema kui 14-aastase naissoost isikuga.

Krk § 117 Sugukõlvatu tegevus noorema kui kuueteistkümnendaastase isiku suhtes.

Krk § 118₁ Pederastia teadvalt noorema kui 16. a. isikuga.

Krk § 123 Lapse müümine või ostmine.

Krk § 200 Alaealist erootilises või pornograafilises situatsioonis kujutava teose omandamine, hoidmine ja levitamine.

Krk § 200³ Alaealist erootilises või pornograafilises situatsioonis kujutava teose valmistamine.

Krk § 200⁴ Pornograafilise sisuga või vägivalda või julmust propageeriva teose levitamine ja demonstreerimine ning pornograafilise sisuga ja vägivalda või julmust propageeriva televisiooni- või raadiosaate edastamine.

Krk § 202 Alaealise kaasatõmbamine kuritegevusele või prostitutsioonile.

Krk § 202⁶ Isiku kallutamine prostitutsioonile või prostitutsiooni vahendamine

Kriminaalmenetluse koodeks (RT I 1995, 6–8, 69) (RT I 2000, 56, 329):

Sätetab kriminaalasjade menetluskorra kohtueelsel uurimisel ja esimese astme kohtus ning on ühtne ja kohustuslik kõigile Eesti territooriumil tegutsevatele kohtutele, prokuratuurile ning kohtueelse uurimise asutustele. Olulist:

§ 38, 39 Alaealise puhul on kaitsja osavõtt kriminaalmenetlusest kohustuslik; § 40 Kannatanu; § 126 Pedagoogi või psühholoogi osavõtt alaealise süüdistatava ülekuulamisest; § 133 Alaealise tunnistaja ülekuulamine; § 210 (5) Alaealiste kriminaalasjades on prokuröri osavõtt kohtulikust arutamisest kohustuslik; § 244 Alaealise tunnistaja ülekuulamine. Uues koodeksis on parandatud alaealiste kohta käivaid punkte ning menetlemistoiminguid.

Pornograafilise sisuga ja vägivalda või julmust propageerivate teoste levitamise reguleerimise seadus (RT I 1998, 2, 42):

Jõustus 01.05.1998. a. Seadus sätestab pornograafilise sisuga, vägivalda või julmust propageerivate teoste levitamise ja demonstreerimise, järelvalve ja vastutuse. Samuti on viidud seaduse kaudu sisse muudatused Karistusseadustikku (RT I 2001;61, 364) ja väärtemenetluse sedustikku (RT I 2002;50, 313).

Eelpool toodud õigusaktidele tuginedes saab lahendada laste seksuaalse väärkohtlemise juhtumeid, teostada ennetustööd ning vältida väärkohtlemise kordumist. Siinkohal lisan ka kokkuvõtte 01.09.2002. kehtima hakkavast Karistusseadustikust.

Karistusseadustik (RT I 2001, 61, 364):

Riigikogu poolt võeti vastu 06.06.2001, jõustus 01.09.2002. Karistusseadustiku 7. jagu kannab pealkirja "Seksuaalse enesemääramise vastased süüteod". Seniseid kuritegusid nimetatakse nüüd süütegudeks.

§ 141 Vägistamine.

(1) Inimese tahte vastaselt temaga suguühendusse astumise eest vägivaldaga või ära kasutades tema seisundit, milles ta ei olnud võimeline vastupanu osutama või toimunust aru saama —, karistatakse ühe- kuni viieaastase vangistusega.

(2) Sama teo eest: 1) kui see on toime pandud noorema kui kaheksateistkümnendaastase isiku suhtes; 2) kui see on toime pandud kahe või enama isiku poolt; 3) kui sellega on tekitatud kannatanule raske tervisekahjustus; 4) kui sellega on põhjustatud kannatanu surm; 5) kui sellega on kannatanu viidud enesetapuni või selle katseni; 6) kui see on toime pandud isiku poolt, kes on varem toime pannud vägistamise, — karistatakse kuue- kuni viieteistaastase vangistusega.

§ 142 Sugulise kire vägivaldne rahuldamine.

(1) Inimese tahte vastaselt tema kaasamise eest sugulise kire rahuldamisele suguühendusest erineval viisil, kui selleks on kasutatud vägivalda või on ära kasutatud isiku seisundit, milles ta ei olnud võimeline vastupanu osutama või toimunust aru saama, — karistatakse kuni kolmeaastase vangistusega.

(2) Sama teo eest, kui see on toime pandud noorema kui kaheksateistaastase isiku suhtes, — karistatakse kuni viieaastase vangistusega.

§ 143 Suguühendusele sundimine.

(1) Inimese tahte vastaselt temaga suguühendusse astumise eest, ära kasutades kannatanu sõltuvust süüdlasest, kui puudub käsitleva seadustiku §-s 141 sätestatud vägivald või seisund, milles inimene ei olnud võimeline vastupanu osutama või toimunust aru saama, — karistatakse kuni kolmeaastase vangistusega.

(2) Sama teo eest, kui see on toime pandud noorema kui kaheksateistaastase isiku suhtes, — karistatakse kuni viieaastase vangistusega.

§ 144 Suguühendus järeltulijaga — vanema, vanema õigustega isiku või vanavanema poolt lapse või lapselapsega suguühendusse astumine — karistatakse kuni kolmeaastase vangistusega.

§ 145 Suguühendus lapsealisesega — täisealise isiku poolt noorema kui neljateistaastase isikuga suguühendusse astumise eest — karistatakse kuni kolmeaastase vangistusega.

§ 146 Sugulise kire rahuldamine lapseealisega — täisealise isiku poolt noorema kui 14-aastase isiku kaasamise eest suguühendusse erineval viisil sugulise kire rahuldamiseks — karistatakse kuni kaheaastase vangistusega.

§ 173 Lapse müümine ja ostmine.

(1) Lapse müümise või ostmise eest — karistatakse ühe- kuni viieaastase vangistusega.

(2) Sama teo eest, kui selle on toime pannud juriidiline isik, — karistatakse rahalise karistusega.

§ 175 Alaealise prostitutsioonile kallutamine — ahvatlemise, ähvardamise või muu teoga noorema kui kaheksateistaastase isiku mõjutamise eest alustama või jätkama prostitutsiooniga tegelemist, kui puudub käesoleva seadustiku §-des 133 ja 143 sätestatud süüteokoosseis — karistatakse rahalise karistuse või kuni kolmeaastase vangistusega.

§ 176 Alaealise prostitutsioonile kaasaaitamine — vahendamise, ruumi andmise või muul viisil noorema kui kaheksateistaastase isiku prostitutsioonile kaasaaitamise eest — karistatakse rahalise karistuse või kuni kolmeaastase vangistusega.

§ 177 Alaealise kasutamine pornograafilise teose valmistamisel — noorema kui kaheksateistaastase isiku kasutamise eest modellina või näitlejana pornograafilise või erootilise pildi, filmi või muu teose valmistamiseks — karistatakse rahalise karistuse või kuni üheaastase vangistusega.

§ 178 Lapsporno valmistamine ja selle võimaldamine — nooremalt kui neljateistaastast isikut pornograafilises või erootilises situatsioonis kujutava pildi, kirjutise või muu teose või selle reproduktsiooni valmistamise või hoidmise, teisele isikule üleandmise, näitamise või muul viisil kättesaadavaks tegemise eest — karistatakse rahalise karistuse või kuni üheaastase vangistusega.

§ 179 Lapseealise seksuaalne ahvatlemine — nooremale kui neljateistaastasele isikule pornograafilise teose või selle reproduktsiooni üleandmise, näitamise või muul viisil teadvalt kättesaadavaks tegemise või sellise isiku nähes suguühendusse astumise või muul viisil teadvalt tema seksuaalse ahvatlemise eest — karistatakse rahalise karistuse või kuni üheaastase vangistusega.

§ 181 Alaealise kaasatõmbamine kuriteo toimepanemisele — täisealise poolt noorema kui 18-aastase isiku kaasatõmbamise eest kuriteo toimepanemisele — karistatakse rahalise karistuse või kuni kolmeaastase vangistusega.

Lapse seksuaalse väärkohtlemise kahtlus

Sümptomid, millele pöörata tähelepanu

- laps kurdab valu, kipitust, sügelust, eritust või veritsust genitaalide piirkonnas;
- lapse seksuaalne käitumine, vastavad teadmised pole eakohased, näiteks üliseksuaalne käitumine, seksuaalse sisuga mängud, fantaasiad jms;

- lapsel on suguhaigus
- prostitutsioon, homoseksuaalsus
- lapsel on soovimatu rasedus
- meeleheitlik hirm suhtlemisel vastassooga
- hirm täiskasvanute ees
- ennast hävitav käitumine
- puudulik enese eest hoolitsemine
- tahtele kontrollimatu nutmine ja karjumine
- une- ja söögihäired
- rebitud, määrduvad või verine aluspesu
- verimuhud (hematoomid) suguelundite piirkonnas
- verimuhud rindadel, tuharatel, alakõhul, reitel
- kõhuvalu, peavalu
- korduvad kuseteede põletikud
- voodi märgamine

Muutused lapse seksuaalsuse väljendamisel:

- erakordne huvi seksuaalse sisuga mängude vastu
- oma vanuse kohta üllatavalt head teadmised seksuaalelust
- võrgutav käitumine vastassugupoole suhtes
- ebatavaline seksuaalne aktiivsus — sage suguelundite hõõrumine (masturbeerimine), suguelundite hõõrumine täiskasvanu vastu

Muutused lapse emotsionaalsuses, enesetajus:

- enesesse tõmbumine
- depressiivsus, kurvameelsus
- sagedane mõtlik olek

- hüsteeriline käitumine, kerge enesekontrolli kaotamine
- raskused eakaaslastega suhtlemisel, nendega suhtlemise vältimine
- enesehinnangu langus
- enesetapumõtted, enesetapukatse

Hirmude avaldumine:

- kardab jääda teatud kindla isikuga kahekesi ruumi
- kardab lahti riietuda, mille tõttu ei osale näiteks võimlemistundides või läheb koos riietega magama
- kardab paaniliselt meditsiinilisel kontrollil pükste äravõtmist

Tegutsemine seksuaalse väärkohtlemise kahtluse või juhtumi korral.

Järgnevad juhised tööks seksuaalselt väärkoheldud lastega ei ole niivõrd seotud konkreetsete üksikjuhtumitega, vaid püüavad üldistada ja anda informatsiooni, kuidas tunda ära seksuaalset väärkohtlemist, kuidas ennetada seda ning kuidas eri osapooled, kes töötavad lastega oskaksid märgata neid lapsi ja seejärel neid ka aidata.

Laste vastu suunatud seksuaalkuriteod on väga raskesti avastatavad ning samamoodi ka raskesti uuritavad ning seetõttu on vaja Eesti spetsialistidel teada, kuidas erinevates olukordades käituda, et mitte traumeerida rohkem niigi kannatanud last ja leida võimalused lapse aitamiseks.

Igasuguse väärkohtlemise peatamiseks on oluline koostöö ning koostöövõrgustikesse kuuluvad järgmised osapooled:

- Lastekaitsetöötaja, sotsiaaltöötaja
- Psühholoog
- Politseinik, uurija
- Alusharidusõpetaja, õpetaja
- Eriarst, perearst, õde
- Prokurör, kohtunik
- Piirivalve, uurijad
- Teised lastega kokku puutuvad spetsialistid
- Lapsevanem, lähisugulased
- Naabrid, tuttavad

Erinevad abistamise tasandid

Seksuaalse väärkohtlemise vastu võitlemise ja aitamise tasandid võib jagada tinglikult viieks:

- 1) lapse lähiümbrus ehk perekond;
- 2) kohaliku omavalituse tasand;
- 3) mittetulundusorganisatsioonide tasand;
- 4) riiklik tasand;
- 5) ühiskond ja meedia.

Järgnevalt tuuakse ära iga tasandi võimalused lapse kaitsmiseks seksuaalse väärkohtlemise eest ning iga tasandi puhul on ära toodud nii tegutsemisvõimalusi kui ka ennetusmomente.

Perekond

Võimalikud tegevused:

- Perekond on see, kes vastutab lapse arengu, õiguste ja kohustuste täitmise eest ning kui midagi peaks lapsega juhtuma, siis on lapsevanem see, kes antud olukorras peab last kaitsma. Perekond saab õpetada last, kinnistada lapse teadmisi ning eluhoiakuid.

- Oluline on tagada lapsele järelvalve, mitte jätta teda üksi, selgitada, et võõraste inimestega ei tohi kaasa minna, ei tohi võtta neilt vastu maiustusi, kingitusi, vältida kolamist mahajäetud majades (Tallinnas on mitmeid juhtumeid, kus lapse seksuaalne väärkohtlemine toimus mahajäetud majas).

- Lapsevanem peab leidma aega, et oma laps ära kuulata, tunda huvi tema sõprade ja sõpruskonna vastu, kui mõni täiskasvanu käitub lapse suhtes peale tükkivalt, püüab last puudutada, siis peab laps välja ütleva oma arvamuse, kui seda ei kuulata, peab hakkama appi karjuma jms.

- Lasteaias käivaid lapsi ei ole mõttekas üksi lasteaeda saata ning ka paluda neilt üksi koju tulekut, ka kooli mineva lapse puhul tuleb alguses vanemal saata last kooli ja koolist koju, sest siis laps teab, turvalist teed koju. Kui laps käib koolis, huviringides või trennis, siis alati peab laps käima koos kaaslastega, sest kui lapsed on üheskoos, siis on oht väiksem.

- Lapsevanem peab suutma olla lapsele toeks ja usaldatavaks kaaslaseks, kellele saab laps oma muresid ja probleeme rääkida ning last tuleb alati uskuda, sest seksuaalse väärkohtlemise korral võib olla väärkohtlejaks mõni perekonnaliige, tuttav jne.

- Lapse väärkohtlemise kahtluse korral on lapsevanem kohustatud koheselt sellest kahtlusest teatama kohaliku

omavalitsuse lastekaitse- või sotsiaaltöötajale ning politseile. Võimalik on ka helistamine kohalikule või üleriigilisele usaldustelefonile, et saada informatsiooni edasise tegutsemise kohta.

- Tallinnas ja Tartus saab lapsevanem pöörduda Tallinna või Tartu Laste Tugikeskusesse, mujal Eestis piirkondlikku nõustamiskeskusesse või psühholoogiateenistusse, et koos arutada oma kahtlusi ning edasist tegutsemist.

- Tugikeskusesse või piirkondlikku nõustamiskeskusesse või usaldustelefonile võib helistada või pöörduda ka laps ise, kui tema suhtes on toime pandud seksuaalne väärkohtlemine. Kindlasti võib laps pöörduda ka politsei poole.

- Oluline roll on sugulastel, naabritel, tuttavatel, kes on kohustatud koheselt oma piirkonna lastekaitse- või sotsiaaltöötajale või politseile teatama, kui on kahtlus lapse seksuaalse väärkohtlemise suhtes.

- Tegutsemine juba kahtluse korral annab võimaluse vältida lapse seksuaalset väärkohtlemist või selle jätkumist ning lapse õigeaegset aitamist.

- Lapse, kellel ei ole vanemaid või kelle vanematelt on vanemlikud õigused ära võetud, eestkostjaks on kohalik omavalitsus, kes peab last kaitsma seksuaalse väärkohtlemise eest.

Kohalik omavalitsus

Võimalikud tegevused:

- Kohaliku omavalitsuse kohustuseks on otsese abi andmine või abi korraldamine seksuaalselt väärkoheldud lapsele, tema pereliikmetele.

- Kohaliku omavalitsuse poolt on otseselt vastutav kontaktisik lastekaitse- või sotsiaaltöötaja ning politsei.

- Kohalik omavalitsus, kellel on või kellele edastati informatsiooni mistahes seksuaalse väärkohtlemise kohta, peab koheselt sellele reageerima, et viia läbi esialgne informatsiooni kogumine ning selle tõeks osutumisel juhtumi registreerimine politseis ning igakülgse abi osutamine politseile väärkohtleja tabamiseks.

- Kohaliku omavalitsuse meeskonda, kes saavad aidata seksuaalse väärkohtlemise ohvrit kuuluvad: lastekaitse- või sotsiaaltöötaja; politseinik; meditsiinitöötaja; psühholoog; õpetaja; alushariduse õpetaja (lasteaiakasvataja) jt.

- Kohalik omavalitsus võtab kokku oma meeskonna vastavalt võimalustele ning sellesse võib kuuluda ka ainult üks spetsialist eelmises punktis loetletud spetsialistidest. Vajadusel saab kaasata Tugikeskust või piirkondlikku nõustamiskeskust.

- Spetsialist — olgu see meditsiinitöötaja või õpetaja, kes märkab või kahtlustab seksuaalset väärkohtlemist, peab sellest teada andma oma piirkonna lastekaitse- või sotsiaaltöötajale ning politseile.

- Oluline on lapse kohene eemaldamine perekonnast, kui leiab kinnitust kahtlus, et väärkohtlejakas oli perekonnaliige. Võimalik on lapse paigutamine turvakodusse.

- Tihti on seksuaalse väärkohtlemise ohvriks ka hoolekandeesutuste lapsed, kelle vanematelt on vanemlikud õigused ära võetud või vanemate õiguste äravõtmiseks on algatatud menetlust. Selliste juhtumite korral töötab eestkosteesutus (kohalik omavalitsus) ja lastekaitse- või sotsiaaltöötaja välja tegevusplaani koos hoolekandeesutusega, et kaitsta last edasise väärkohtlemise eest ning keelates last ohustavatel isikutel lapsega kokkusaamise (nt. erinevad pedofiilia juhtumid).

- Oluline on psühholoogi, lastekaitse- või sotsiaaltöötaja koostöö politsei ja uurijaga, et iga seksuaalse väärkohtlemise juhtumit uuritaks põhjalikult ning laps peaks neid ebameeldivaid tunnistusi andma vaid korra. Võimalik on tunnistuste lindistamine videosse või audiolindile, et vältida lapse mitmekordseid ülekuulamisi.

- Oluline on uurimise eduka lõppemise puhul ka lapse toetamine kohtuprotsessis, sest Eesti kohtupraktikas napib kogemusi seksuaalse väärkohtlemise juhtumite arutelu osas ning alati ei näe kohtunik väärkohtlejat "eriti" suure kuriteo sooritajana.

- Kogu uurimise ja kohtuprotsessi jooksul on vaja lapsele tugiisikut, kellele laps saab toetuda ning kes saab last nõustada ja toetada.

- Kohalik omavalitsus koos nõustamiskeskuse või Tugikeskusega alustab tööd lapse nõustamiseks, et laps suudaks psühholoogi abil väärkohtlemise juhtumist üle saada. Samuti on oluline töö pereliikmetega, et ka pere suudaks juhtunust üle saada ning toetada last kogu teraapia või raviprotsessi jooksul ning ka selle järel.

- Siinkohal on oluline märkida ka koolieelsete lasteasutuste ning koolide rolli, sest juba koolieelses asutuses ja koolis saab lapsele õpetada õigeid eluviise, käitumist seksuaalse väärkohtlemise ohu korral, seksuaalkasvatust ning ka ohutut Interneti kasutamist, sest järjest rohkem toimub seksuaalset väärkohtlemist või seksuaalsele väärkohtlemisele kallutamist läbi Interneti.

- Väga oluline on koolieelse asutuse, kooli ja kodu koostöö, sest läbi usalduse ja teadmiste andmise saab paljusid asju ennetada.

- Oluline on kohalikud omavalitsused korraldaksid ka lapsevanematele koolitusi, et aidata neil toime tulla ning oma pere probleeme ennetada ja ka lahendada.

- Väga tähtis on erinevate seksuaalselt väärkoheldud lastega kokku puutuvate spetsialistide koolitamine, et nad oskaksid seksuaalset väärkohtlemist kahtlustada ning vajadusel ka õiget abi lapsele pakkuda.

- Kindlasti peab iga kohalik omavalitsus omama ülevaadet kohtadest, mis võiksid aidata seksuaalselt väärkoheldud lapsi ning võimalusel ka oma omavalitsuse piirkonnas looma kättesaadava nõustamisteenuse lastele, vanematele.

- Mõni omavalitsus on väga väikese rahvaarvuga. Sel juhul on oluline, et ei tekiks olukorda, kus mentaliteet "kõik

tunnevad kõiki” sunnib varjama või eitama seksuaalse väärkohtlemise probleemi olemasolu ning abi jääb andmata või juhtum lahendamata.

- Samuti peab kohalik omavalitsus tõhustama kriminaalhooldustööd seksuaalse väärkohtlemise toimepanijate suhtes, et peale karistuse kandmist ei juhtuks järgmisi seksuaalseid väärkohtlemisi ning oleks tagatud nende raviprogrammides osalemine.

- Kohalik omavalitsus peab kaitsma seksuaalselt väärkoheldud last meedia tähelepanu eest ning oluline on lapse isiku konfidentsiaalsuse tagamine.

Mittetulundusorganisatsioonid

Võimalikud tegevused:

- Otsene abi nii seksuaalselt väärkoheldud lapsele kui ka pereliikmetele. Samuti erinevad programmid väärkohtlejatele.

- Ennetustöö ja avalikkuse teavitamine ning harimine seksuaalse väärkohtlemise ärahoidmiseks, tõkestamiseks.

- Erinevad uurimused probleemi ulatuse selgitamiseks.

- Eestis on olemas kaks professionaalset seksuaalselt väärkoheldud lastega töötavat keskust: Tallinna Laste Tugikeskus. Asula tn. 11 ja Tartu Laste Tugikeskus, Kaunase pst. 11–2.

- Kui sa ei oska aidata seksuaalselt väärkoheldud last, helista Tallinna numbril 6556970 või Tartu numbril 484 666. Kindlasti ei suuda need kaks keskust otseselt kõiki abivajajaid aidata, kuid läbi Tugikeskuste poolt korraldatavate koolituste on võimalik laiendada koostöövõrgustikke, mis saavad aidata seksuaalselt väärkoheldud lapsi.

- Korraldada lapsevanematele koolitusi, et aidata neil toime tulla ning oma pere probleeme ennetada ja ka lahendada.

- Erinevate lastega töötavate spetsialistide koolitamine, et anda teadmisi seksuaalse väärkohtlemise temast ning tegutsemisest seksuaalselt väärkoheldud lapse aitamisel.

Riik

Võimalikud tegevused:

- Seadusandlus, selle korrastamine nii, et last ei traumeeritaks ei uurimise ega ka kohtuprotsessi käigus.

- Riiklikud programmid ja strateegiad seksuaalse väärkohtlemise tõkestamiseks, ennetamiseks, maavalitsuste ja kohalike omavalitsuste juhendamine töös seksuaalselt väärkoheldud lastega.

- Rahastamismehhanismide tagamine eelpooltoodud tegevuste rahastamiseks, kui kohalikul omavalitsusel või mittetulundusorganisatsioonil puuduvad rahalised vahendid tööks seksuaalselt väärkoheldud lastega.

- Rahvusvaheline koostöö.

- Avalikkuse teavitamine seksuaalse väärkohtlemise probleemist.

Ühiskond ja meedia

Võimalikud tegevused:

- Väga oluline on ühiskonna teavitamine seksuaalse väärkohtlemise probleemist, selle esinemise tendentsidest ning sellest, mida iga kodanik saab selle vältimiseks ette võtta ehk kuidas tekitada ühiskonnas sotsiaalne kontroll probleemi leviku tõkestamiseks. Siin saavad oma rolli täita erinevad meediakanalid, jälgides samaaegselt lapse õigusi, sest meedia ei püüa alati kaitsta seksuaalse väärkohtlemise ohvreid, avalikustades nende isikuandmed.

- Tihti peale võib kohata inimesi, kes omavad informatsiooni laste väärkohtlemisest, kuid millegipärast nad ei sekku ning lasevad väärkohtlemisel jätkuda. Siinkohal võib olla tegu eelkõige inimeste ükskõiksusega või teadmatusega. Seetõttu on oluline rõhutada, et kui tavakodanik ei oska mõne spetsialisti poole pöörduda, siis politsei poole peaks küll iga kodanik pöörduma.

- Samamoodi on inimesed kindlasti märganud erinevaid pornograafilise sisuga Internetilehekülgi, kus võib olla isegi laste pornopilte vms. Selliste lehekülgede leidmisel on võimalik teha politseile avaldus või anda oma “leiust” teada kohaliku omavalitsuse lastekaitse- või sotsiaaltöötajale või selle teemaga kokku puutuvale mittetulundusorganisaatsioonile.

- Meedia poolt on vajalik seksuaalse väärkohtlemise teema kajastamine, kuid see peab toimuma lapse õigusi ja huvisid järgides, mitte sensatsiooni jahtides. Samuti ei tohi meedia sekkuda spetsialistide pooleliolevasse juhtumi arutellu, mis kindlasti segab spetsialistide edasist tööd.

- Kindlasti ei tohi last, keda on seksuaalselt väärkoheldud, näidata teleintervjuus, tema pilti ei tohi avaldada ajakirjanduses, kusagil ei tohi kasutada lapse õiget nime, elukohta, vanemate andmeid jms. Samas peab meedia hoiduma ka liiga otsesest rünnakust väärkohtlejate vastu, sest ka Eestis on olema oht, et väärkohtlejat võib tabada omakohus.

- Iga inimese kohus on teatada ohus olevast lapsest kas lastekaitse- või sotsiaaltöötajale ning politseile!

Probleemide loetelu

1) Riiklik statistika sotsiaalhoolekande sfääris on puudulik ning vajab korrastamist, sest näiteks Sotsiaalministeeriumile edastatud 2000. a. hoolekandeesutuses viibinud isikute pöördumise põhjustena on ainult ühel juhul olnud tegemist seksuaalkuriteoga. Samas on olemas palju mittetulundusühinguid, kelle tegevuse ja statistika vastu keegi ei tunne huvi ning tegelikud andmed jäävadki esitamata, sest nende andmete kogumine on koordineerimata. See omakorda põhjustab olukorra, kus meil puudub ülevaade seksuaalselt väärkoheldud lastest, kelle juhtumi osas ei ole algatatud kriminaalasja.

2) Lapse tunnistamine kohtus, kusjuures ei arvestata lapse tunnistusi ei video- ega ka audiolindil. Uus Kriminaalmenetluse seadus lahendab selle probleemi, arvestades eelpool toodud materjali ning vältides lapse otsest tunnistamist kohtus (see on piirkonniti erinev, nt. Tartu Laste Tugikeskusel on selles osas väga hea koostöö Tartus).

3) Eestisesed kultuuri- ja moraalnormide erinevused.

4) Eesti ühiskondlik situatsioon soosib probleemi jätkumist ja suurenemist.

5) Alaealiste seksuaalsuse rõhutamine moe- ja meediatööstuses.

6) Laste kohtlemise protseduuri väljakujunematus juhtumi avastamise korral.

7) Puuduvad asitõendid või asitõendid ei ole piisavad süüdistuse esitamiseks vmt.

8) Olemasolevad spetsialiseerunud keskused ei kata kogu vabariigi vajadusi, spetsialistide vähene ettevalmistus antud valdkonnas.

9) Ennetusprogrammide puudumine.

10) Rahaliste vahendite nappus antud temaatikaga seotud tegevuste rahastamiseks.

Vajalikud tegevused probleemide lahendamiseks

1) Statistika korrastamine, mõistete ja terminoloogia ühtlustamine ning lisaks registreeritud seksuaalkuritegudele ka statistika ja info kogumise ühtlustamine mittetulundusorganisatsioonidest.

2) Olemasoleva seadusandluse täiendamine ning selle toimimise jälgimine (nt. rakendusaktid, juhised, määrused nende koostööl) lapse kaitstuse ja õiguste printsiibist.

3) Lasteasutused peaksid tellima vastavat seksuaalset väärkohtlemist ennetavat (CAP) koolitust. Samuti oleks vaja panna seksuaalse väärkohtlemise ennetamine kooli terviseõpetuse programmi.

4) Suurendada spetsialistide hulka, kelle ettevalmistus oleks piisav tegelemaks seksuaalse väärkohtlemise juhtumitega (pakkuda koolitust spetsialistidele, kes tegelevad seksuaalse väärkohtlemise ohvrite või väärkohtlejatega).

5) Töötada riigi poolt välja (mittetulundusorganisatsioonide ja kohalike omavalitsustega koostöös) raviprogrammid väärkohtlejatele.

6) Lastekaitsepoliitika tähtsustamine sotsiaalpoliitika kontekstis ning riiklikult suurema tähelepanu pööramine erinevate tegevuste käivitamise rahastamiseks.

7) Uurimuste läbiviimine seksuaalse väärkohtlemise olukorra hindamiseks vabariigis.

8) Erinevad infomaterjalid, kampaaniad, vestlused laste seksuaalse väärkohtlemise olukorra teadvustamiseks ühiskonnale ning kodanike võimalustest osalemiseks selle ennetamises ja tõkestamises.

Kasutatud kirjandus

- ECPAT International** (1999). A step forward 1998–1999. ECPAT
- ECPAT International** (2000). Looking Back 1999–2000. ECPAT
- ECPAT International** (2000). Protecting Children Online: An ECPAT Guide. ECPAT
- ECPAT International** (2001). Five years after Stockholm 2000–2001. ECPAT
- Georgia Council on Child Abuse** (1998). Child Abuse. What Everyone Should Know. USA.
- <http://www.focalpoint.org> Guidelines for reporting Articles 34, 35, 36; Sexual exploitation, abuse and trafficking. FOCAL POINT
- <http://www.pol.ee/statistika>
- <http://www.riigiteataja.ee> Riigi Teataja. Riigikantselei.
- Inimõiguste Instituut** (1994). Lapse Õiguste Konventsioon. Tallinn.
- Kauppinen, S. jt.** (2000). Lasten seksuaalinen hyväksikäyttö — Sosiaali- ja terveidenhuollon viranomaisten tietoon tulleet hyväksikäyttöepäilyt 1.5.1998 –30.04.1999. STAKES.
- Korp, E.** (2001) (koostaja). Conference Report. "Protecting children from sexual abuse and commercial sexual exploitation in Baltic's". Tallinn.
- Kutsar, D.** (2000). Lapsed Eestis. ÜRO esindus. Tallinn.
- Nyman, A. Svensson, B.** (1995). Boy's sexual abuse and treatment. Rädda Barnen.
- Rosental & Tilk** (1999). Lapse seksuaalne väärkohtlemine Eestis. Tartu.
- Soonets, R. jt.** (1997). Laste väärkohtlemine. Tartu.
- Tallinna Laste Tugikeskus** (2000). Tallinna Laste Tugikeskuse uurimus koolides. Tallinn.